श्रीमद्वरदराजाचार्यप्रणीता
लघुसिद्धान्तकौमुदी
अथ कृदन्तप्रकरणम्
अथ कृत्यप्रक्रिया

769. **धातोः (3-1-91) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**

आतृतीयाध्याय - समाप्त्यन्तं ये प्रत्ययाः, ते धातोः परे स्युः। 'कृदतिङ्' इति 'कृत्' संज्ञा।

770. **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (3-1-94) ।। परिभाषासूत्रम् ।।**

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना।

771. **कृत्याः (3-1-95) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**

ण्वुल्तृचौ (787) इत्यतः प्राक् कृत्यसञ्ज्ञाः स्युः।

772. **कर्तरि कृत् (3-4-67) ।। विधिसूत्रम् ।।**

'कृत्' प्रत्ययः कर्तरि स्यात्। इति प्राप्ते -

773. **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः (3-4-70) ।। विधिसूत्रम् ।।**

774. **तव्यत्तव्यानीयरः (3-1-96) ।। विधिसूत्रम् ।।**

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः। एधितव्यम् एधनीयं वा त्वया। भावे औत्सर्गिकम् एकवचनं क्लीबत्वं च। चेतव्यः चयनीयो वा धर्मस्त्वया।

(वा.) **केलिमर उपसंख्यानम्।**

पचेलिमा माषाः, पक्तव्या इत्यर्थ। भिदेलिमाः सरलाः, भेत्तव्या इत्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययः।

---

769. **धातोरिति**- तृतीयाध्यायस्य समाप्तिं यावद् ये प्रत्ययाः कथिताः, ते धातोः परे भवेयुः। 'कृत्सञ्ज्ञा'-इति धात्वधिकारे तिङ्भिन्नस्य प्रत्ययस्य 'कृत्' संज्ञा भवति।

770. **वाऽसरूप इति**- वा इत्यव्ययपदम्। वा असरूपः अस्त्रियाम् इतिच्छेदः। समानं रूपं यस्य स सरूपः, न सरूपः असरूपः। धात्वधिकारेऽस्मिन् असरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधकः स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तम् अपवादं परित्यज्य। यथा ण्वुल्तृचौ इति उत्सर्गौ प्रत्ययौ, तयोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यपवादः सरूपो नास्ति, अतः कप्रत्ययविषये ण्वुल्तृचौ अपि भवतः।

771. **कृत्या इति**-अष्टाध्याय्यां तव्यत्, तव्य, अनीयर्, यत्, क्यप् ण्यत् चेति षट्प्रत्ययाः 'कृत्या' इत्यधिकारे उक्ताः। वार्तिककारेण "केलिमर उपसंख्यानम्" इति सप्तमः केलिमर्-प्रत्ययोऽपि प्रतिपादितः। एवं कृत्यप्रत्ययाः सप्त सञ्जाताः।

772. **कर्तरि कृदिति**-कृत्सञ्ज्ञकः प्रत्ययः कर्तरि भवतीति सूत्रतात्पर्यम्।

773. **तयोरेवेति**-एते कृत्यसञ्ज्ञकाः, क्तप्रत्ययः, खल्प्रत्ययार्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युः। तत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि तथा अकर्मकभ्यो भावे प्रत्ययाः स्युः इति विभागः। यथा एधितव्यम्, एधनीयम्। चेतव्यः, चयनीयः।

774. **तव्यत्तव्येति**- तव्यत्, तव्य अनीयर् चेति प्रत्ययाः धातोः परे भवन्तीत्यर्थः। तव्यत् इति तित्स्वरार्थम्।
वा. केलिमर्-प्रत्ययस्यापि उपसंख्यानं कार्यम्। यथा-पचेलिमाः। भिदेलिमाः।

रूपसिद्धिः

एधितव्यम्, एधनीयम्- एध वृद्धौ इति धातोः "तव्यत्तव्यानीयरः" इति तव्यत्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, "आर्धधातुकं शेषः" इति आर्धधातुक-सञ्ज्ञायाम्, "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति इडागमेऽनुबन्धलोपे विभक्तिकार्ये च कृते एधितव्यम् इति रूपं निष्पन्नम्। पक्षे अनीयर् प्रत्यये एधनीयम् इति सिद्धम्।

चेतव्यः, चयनीयः - चिञ् चयने इति सकर्मकाद्धातोः कर्मणि "तव्यत्तव्यानीयरः" इति तव्यत्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, स्वादिकार्ये च कृते चेतव्यः इति रूपं निष्पन्नम्। पक्षे अनीयर्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, गुणे, अयादेशे स्वादिकार्ये च कृते चयनीयः इति रूपं सिद्धम्।

775. **कृत्यल्युटो बहुलम् (3-3-113) ।। विधिसूत्रम् ।।**

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

स्नान्ति अनेन इति स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः।

776. **अचो यत् (3-1-97) ।। विधिसूत्रम् ।।**

अजन्ताद् धातोर्यत् स्यात्। चेयम्।

777. **ईद् यति (6-4-65) ।। विधिसूत्रम् ।।**

यति परे आत ईत् स्यात्। देयम्। ग्लेयम्।

---

775. **कृत्यल्युट इति**- कृत्याश्च ल्युट् च कृत्यल्युटः, इतरेतरयोगद्वन्द्वः। कृत्याः ल्युट् च धातोः विहिताः बहुलं स्युरिति सूत्रार्थः। बहून् अर्थान् लाति = आदत्ते इति बहुलम् अर्थात् यत् बहून् अर्थान् प्रकटयति।

यथा- 1. **क्वचित् प्रवृत्तिः** - बाहुलकं कार्यं कुत्रचिद् अयोग्यस्थानेष्वपि प्रवर्तते।

2. **क्वचिद् अप्रवृत्तिः** - कुत्रचित् प्रवृत्तियोग्यस्थानेष्वपि न प्रवर्तते बाहुलकात्।

3. **क्वचिद् विभाषा** - बाहुलकात् कुत्रचित् कार्यं विकल्पेन प्रवर्तते।

4. **क्वचिदन्यदेव** -

बाहुलकात् कुत्रचिद् अन्यदपि कार्यं भवितुमर्हति यथा - कृत्यल्युटो बहुलम् इति सूत्रे कृत्याः ल्युट् प्रत्ययश्च 'बहुलम्' इति कथिताः। एतेन इमे प्रत्ययाः प्रतिपादितनियमेभ्यः विपरीत-स्थानेष्वपि प्रवृत्ताः भविष्यन्ति। उदाहरणार्थं यथा कृत्यप्रत्ययाः भावकर्मणोरेव विधीयन्ते परन्तु एते प्रत्ययाः करण सम्प्रदानादि-अन्यकारकेष्वपि दृश्यन्ते-स्नान्ति अनेन इति स्नानीयं चूर्णम् इत्यत्र करणे कृत्यप्रत्ययः (अनीयर्) दृश्यते। दीयतेऽस्मै इति दानीयो विप्रः अत्र सम्प्रदान कारके कृत्य प्रत्ययः भवति।

रूपसिद्धिः

पचेलिमाः (माषाः)- डुपचष् (पच्) पाके इत्यर्थे सकर्मकत्वात् कर्मणि ''केलिमर उपसंख्यानम्'' इति केलिमर्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण जस् प्रत्यये पचेलिमा इति रूपं सिद्धम्।

भिदेलिमाः (सरलाः)- भिदिर् विदारणे इति धातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि ''केलिमर उपसंख्यानम्'' इति केलिमर्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण जस् प्रत्यये ''प्रथमयोः पूर्व सवर्णः'' इति पूर्वसवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते भिदेलिमाः इति रूपं सिद्धम्।

स्नानीयम् - स्नान्त्यनेन इत्यर्थे अकर्मकात् स्नाधातोः भावे प्राप्तौ अपि ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' इति सूत्रेण बाहुलकात् करणे अनीयर्-प्रत्यये, ''स्वौजस.'' इत्यादिना प्रथमैकवचने सु-प्रत्यये, ''अतोऽम्'' इति अमादेशे, ''अमि पूर्वः'' इति पूर्वरूपे कृते स्नानीयम् इति रूपं सिद्धम्।

दानीयो (विप्रः) - दीयतेऽस्मै इत्यर्थे दाधातोः ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' इति बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर्-प्रत्यये, स्वादिकार्ये दानीयो (विप्रः) इति रूपं सिद्धम्।

776. **अचो यदिति**- अजन्ताद् धातोर्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः यथा चेयम्।

रूपसिद्धिः

चेयम्- चिञ् चयने इति धातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि ''अचो यत्'' इति यत्-प्रत्यये, आर्धधातुकसञ्ज्ञकत्वात्, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति इकारस्य एकारे गुणे कृते, स्वादिकार्ये 'चेयम्' इति सिद्धम्।

777. **ईद् यतीति**- 'आ' स्थाने 'ई' भवति यत् प्रत्यये परे इत्यर्थः। यथा देयम्। ग्लेयम्।

रूपसिद्धिः

देयम्- डुदाञ्दाने इत्यस्माद्धातोः ''अचो यत्'' इति सूत्रेण यत्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''ईद्यति'' इति आ स्थाने ई कृते दी य इति जाते। आर्धधातुकसञ्ज्ञकत्वात् ''सार्वधातु.'' इत्यादिना सूत्रेण ईकारस्य एकारे गुणे, स्वादिकार्ये देयम् इति रूपं सिद्धम्।

ग्लेयम्- ग्लै हर्षक्षये इति धातोः ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इति ऐ स्थाने आत्त्वे, ग्ला य इति जाते, ''अचो यत्'' इति भावे यत्-प्रत्यये, ''ईद्यति'' इति आ स्थाने ई कृते, ग्ली य इति जाते, आर्धधातुकत्वात् ''सार्वधातु.'' इत्यादिना सूत्रेण 'ई' स्थाने एकारे गुणे, स्वादिकार्ये ग्लेयम् इति रूपं सिद्धम्।

778. **पोरदुपधात् (3-1-98) ।। विधिसूत्रम् ।।**
पवर्गान्ताद् अदुपधाद् यत् स्यात्। ण्यतोऽपवादः। शप्यम्। लभ्यम्

779. **एति-स्तु-शास्-वृ-दृ-जुषः क्यप् (3-1-109) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एभ्यः क्यप् स्यात्।

780. **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (6-1-71) ।। विधिसूत्रम् ।।**
इत्यः। स्तुत्यः। शासु अनुशिष्टौ।

781. **शास इदङ्हलोः (6-4-34) ।। विधिसूत्रम् ।।**
शास उपधाया इत् स्यादङि हलादौ क्ङिति। शिष्यः। वृत्यः। आदृत्यः। जुष्यः।

---

778. **पोरदुपधादिति**- पवर्गान्ताद् अदुपधाद् धातोः यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। यथा शप्यम्। लभ्यम्।

रूपसिद्धिः

शप्यम्- शप् आक्रोशे इति धातोः ''पोरदुपधात्'' इति यत्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्वादिकार्ये 'शप्यम्' इति रूपं सिद्धम्।

लभ्यम्- डुलभष् प्राप्तौ इति धातोः ''पोरदुपधात्'' इति यत्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये 'लभ्यम्' इति रूपं सिद्धम्।

779. **एति-स्तु-शासिति**- एभ्यो धातुभ्यः क्यप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

780. **ह्रस्वस्येति**- ह्रस्वस्य तुक् स्यात् पिति कृति इत्यर्थः। यथा इत्यः। स्तुत्यः।

रूपसिद्धिः

इत्यः - एतुं योग्यः इत्यर्थे इण्-गतौ इति धातोः ''एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्'' इति क्यप्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कित्त्वाद् गुणाभावे, स्वादि-कार्ये 'इत्यः' इति रूपं सिद्धम्।

स्तुत्यः- ष्टुञ्-स्तुतौ इति धातोः ''धात्वादेः षः सः'' इति षस्य सत्वे, ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति टस्य तत्वे स्तु इत्यस्माद् ''एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्'' इति क्यप्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति सूत्रेण तुगागमे, अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये च कृते स्तुत्यः इति रूपं सिद्धम्।

781. **शास् इति**- शास्धातोः उपधायाः इत् स्याद् अङि हलादौ क्ङिति। यथा शिष्यः।

रूपसिद्धिः

शिष्यः - 'शासितुं योग्यः' इत्यर्थे शासु-अनुशिष्टौ इति धातोः ''एति-स्तु-शास्-वृ-दृ-जुषः क्यप्'' इति क्यप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शास् य इति जाते।''शास इदङ्हलोः'' इति शास्धातोः उपधाभूतस्य आकारस्य इत्त्वे, शिस् य इति जाते।''शासिवसिघसीनाञ्च'' इति सस्य षत्वे, स्वादिकार्ये शिष्यः इति रूपं सिद्धम्।

वृत्यः - वृञ्- वरणे धातोः कर्मणि ''एतिस्तुशास् वृदृजुषः क्यप्'' इति क्यप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, वृ य इति जाते। कित्त्वाद् गुणाभावे, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति सूत्रेण तुगागमे, अनुबन्धलोपे, वृ त् य इति जाते। स्वादिकार्ये 'वृत्यः' इति रूपं सिद्धम्।

आदृत्यः - आङ् पूर्वकात् 'दृङ् आदरे' इति धातोः कर्मणि ''एतिस्तुशास्वृदृ जुषः क्यप्'' इति सूत्रेण क्यप्-प्रत्यये, कित्त्वाद् गुणाभावे, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति तुगागमे, अनुबन्धलोपे, आदृत्य इति जाते, स्वादिकार्ये 'आदृत्यः' इति रूपं सिद्धम्।

जुष्यः - 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातोः कर्मणि क्यप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति गुणे प्राप्ते, कित्त्वात् ''क्ङिति च'' इति गुणनिषेधे, स्वादिकार्ये 'जुष्यः' इति रूपं सिद्धम्।

782. **मृजेर्विभाषा (3-1-113) ।। विधिसूत्रम् ।।**
मृजे: क्यब्वा। मृज्य:।

783. **ऋहलोर्ण्यत् (3-1-124) ।। विधिसूत्रम् ।।**
ऋवर्णान्ताद् हलन्ताच्च धातोर्ण्यत्। कार्यम्। हार्यम्। धार्यम्।

784. **चजो: कु घिण्यतो: (7-3-52) ।। विधिसूत्रम् ।।**
चजो: कुत्वं स्याद् घिति ण्यति च परे।

785. **मृजेर्वृद्धि: (7-2-114) ।। विधिसूत्रम् ।।**
मृजेरिको वृद्धि: सार्वधातुकार्धधातुकयो:। मार्ग्य:।

786. **भोज्यं भक्ष्ये (7-3-69) ।। विधिसूत्रम् ।।**
भोग्यम् अन्यत्।

---

782. **मृजेर्विभाषेति**- मृज्धातो: विभाषया क्यप् स्यात्। यथा मृज्य:।

रूपसिद्धि:

मृज्य:- मृजूष्-शुद्धौ इत्यस्माद् धातो: ''मृजेर्विभाषा'' इति सूत्रेण क्यप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कित्त्वाद् गुणाभावे, स्वादिकार्ये 'मृज्य:' इति रूपं सिद्धम्।

783. **ऋहलोरिति**- ऋवर्णान्तधातो: हलन्तधातोश्च ण्यत् स्यात्। यथा कार्यम्। हार्यम्। धार्यम्।

रूपसिद्धि:

कार्यम्- 'डुकृञ्-करणे' इति धातो: ऋवर्णान्ताद् ''ऋहलोर्ण्यत्'' इति सूत्रेण ण्यत्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ य इति जाते, णित्त्वाद् ''अचोञ्णिति'' इति ऋकारस्य आकारे वृद्धौ, ''उरण् रपर:'' इति रपरत्वे, स्वादिकार्ये 'कार्यम्' इति रूपं सिद्धम्।

हार्यम्- 'हृञ् हरणे' धातो: ''ऋहलोर्ण्यत्'' इति सूत्रेण ण्यत्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, हृ य इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति 'ऋ' स्थाने 'आ' वृद्धौ, रपरत्वे स्वादिकार्ये च कृते 'हार्यम्' इति रूपं सिद्धम्।

धार्यम्- 'धृञ् धारणे' धातो: ''ऋहलोर्ण्यत्'' इति ण्यत्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, धृ य इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति ऋकारस्य 'आ' वृद्धौ, रपरत्वे स्वादिकार्ये च कृते 'धार्यम्' इति रूपं सिद्धम्।

784. **चजोरिति**- चस्य जस्य च कुत्व स्याद् घिति ण्यति च परे इत्यर्थ:।

785. **मृजेर्वृद्धिरिति**- मृजूष्धातो: इको वृद्धि: स्यात् सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे इत्यर्थ:।

रूपसिद्धि:

मार्ग्य:- 'मृजूष्-शुद्धौ' इत्यस्माद् धातो: ''ऋहलोर्ण्यत्'' इति सूत्रेण ण्यत्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मृज् य इति जाते, ''चजो: कु घिण्यतो:'' इति जकारस्य गकारे कुत्वे, मृग् य इति जाते, लघूपधगुणे प्राप्ते अपवादत्वेन ''मृजेर्वृद्धि:'' इति ऋकारस्य आकारे वृद्धौ, रपरत्वे जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमने, स्वादिकार्ये 'मार्ग्य:' इति रूपं सिद्धम्।

786. **भोज्यमिति**- भुज्धातो: भक्ष्येऽर्थे भोज्यं भक्ष्ये इति निपातनाद् 'भोज्यम्' इति रूपं निष्पन्नम्। यथा भोज्यं फलम्, भोज्य: ओदन:, भोज्या यवागू:। भोग्यं राज्यम्, भोग्य: कम्बल: भोग्या वसुन्धरा।

रूपासिद्धि:

भोज्यम्- 'भुज पालनाभ्यवहारयो:' धातो: ''ऋहलोर्ण्यत्'' इति सूत्रेण ण्यत्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भुज् य इति जाते, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति उपधा-उकारस्य ओकारे गुणे, भोज् य इति जाते, निपातनात् कुत्वाभावे, स्वादिकार्ये 'भोज्यम्' इति रूपं सिद्धम्। अन्येऽर्थे कुत्त्वेन भोग्यमिति रूपं निष्पद्यते।

(इति कृत्यप्रक्रिया)

अभ्यासप्रश्नाः

वस्तुनिष्ठात्मकप्रश्नाः –

1. 'धातोः' इति सूत्रमस्ति –

(क)	अधिकारसूत्रम्	(ख)	सञ्ज्ञासूत्रम्
(ग)	परिभाषासूत्रम्	(घ)	विधिसूत्रम्

2. कृत्प्रत्ययो भवति –

(क)	कर्तृकर्मणोः	(ख)	भावे
(ग)	कर्मणि	(घ)	कर्तरि

3. 'पचेलिमाः' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –

(क)	एलिमर्	(ख)	केलिमर्
(ग)	ऐलिम	(घ)	अनीयर्

4. 'चेयम्' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –

(क)	क्यप्	(ख)	यत्
(ग)	ण्यत्	(घ)	ल्यप्

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

5. वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रस्यार्थं लिखत।
6. कृत्य-क्त-खलर्थकाः प्रत्ययाः कस्मिन्नर्थे भवन्ति?
7. 'भेत्तव्याः' इत्यस्य केलिमर्-प्रत्ययान्तरूपं किम्?
8. बाहुलकः कतिविधः?
9. यति परे आतः कः आदेशः?
10. अजन्ताद् धातोः यत्-प्रत्ययः केन भवति?
11. 'शप्यम्' इत्यत्र कः प्रत्ययः?
12. 'स्तुत्यः' इत्यत्र कः आगमः केन भवति?
13. 'शिष्यः' इत्यत्र कः धातुः कश्च प्रत्ययः?
14. कार्यम् इत्यत्र कः प्रत्ययः केन भवति?
15. भुज्धातोः भक्ष्येऽर्थे ण्यति किं रूपम्?

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

16. तव्यत्-प्रत्ययान्त विंशतिशब्दानां सारणी लेखनीया।
17. केषाञ्चित् पञ्चप्रयोगाणां सिद्धिः कर्त्तव्या।
    मार्ग्यः, भिदेलिमाः, कार्यम्, भोग्यम्, चेयम्, शिष्यः, शप्यम्।
18. सर्वान् कृत्यप्रत्ययान् लिखत।

अथ पूर्वकृदन्त-प्रकरणम्

787. **ण्वुल्तृचौ (3-1-133) ।। विधिसूत्रम् ।।**
धातोरेतौ स्त:। 'कर्तरि कृद्' इति कर्त्रर्थे।

788. **युवोरनाकौ (3-1-1) ।। विधिसूत्रम् ।।**
यु वु एतयोरनाकौ स्त:। कारक:। कर्ता।

अथ पूर्वकृदन्त-प्रकरणम्

787. **ण्वुल्-तृचाविति**-ण्वुल् च तृच् च ण्वुल्तृचौ, इतरेतरद्वन्द्व-समास:।- ''ण्वुल्तृचौ'' इत्यस्मिन् सूत्रे ''धातो:'' इति सूत्रस्याधिकार: समायाति एवञ्च ''कर्तरि कृदिति'' सूत्रनिर्देशेन कर्त्रर्थे कृत्प्रत्ययानां विधानवशात् सूत्रार्थो भवति। **धातो: ण्वुल्तृचौ इत्येतौ प्रत्ययौ स्त: कर्त्रर्थे।** अत्र णकारानुबन्ध: वृद्ध्यर्थ: लकारानुबन्धश्च लित्स्वरार्थ:। तृच: चकारेत्सञ्ज्ञकत्वेन तृन्-तृचो: सामान्येन ग्रहणं भवति। अन्यथा निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति परिभाषाबलात् 'तृच्' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्, न तु 'तृन्' इत्यस्य।

788. **युवोरिति**- युश्च वुश्च युवु:, तस्य युवो:। समाहारद्वन्द्व:। अत्र सौत्रं पुंस्त्वम्। अनश्च अकश्च अनाकौ, इतरेतर-द्वन्द्व:। ''शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय'' इत्यत्र यथा 'जय' इत्यस्य शत्रुशब्देन 'रञ्जय' इत्यस्य मित्रशब्देन 'भञ्जय' इत्यस्य च विपत्ति शब्देन सहान्वय: क्रमश: भवति। तद्वदेव ''युवोरनाकौ'' इत्यत्रापि अनिर्धारित-सम्बन्ध-विशेषे षष्ठीयोगे स्थानपदस्य स्थान्यादेशयोश्च समसंख्यात्वाद् ''यथा संख्यमनुदेश: समानमिति'' सूत्रार्थतया च प्रकृतसूत्रस्यार्थो भवति, **यद् यु वु इत्यनयो: स्थाने क्रमश: अन-अक-इत्यादेशौ भवत:।**

रूपसिद्धि:

कारक:- 'डुकृञ्करणे' इत्यस्माद् धातो: ''ण्वुल्तृचौ'' इति सूत्रेण कर्त्रर्थे ण्वुल्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ वु इति जाते, ''युवोरनाकौ'' इति 'वु' इत्यस्य स्थाने 'अक' इत्यादेशे कृ अक इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति सूत्रेण 'कृ' इत्यत्र ऋकारस्य आकारे वृद्धौ, ''उरण् रपर:'' इति रपरत्वे क् आर् अक: इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण प्रथम-पुरुषैकवचने 'सु' प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''ससजुषो रु:'' इति सूत्रेण सस्य रुत्वे, अनुबन्धलोपे, कारकर् इति जाते, ''खरवसानयोर्विसर्जनीय:'' इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे ''कारक:'' इति रूपं सिद्धम्।

कर्ता- 'डुकृञ् करणे' इत्यस्माद् धातो: ''ण्वुल्तृचौ'' इति कर्त्रर्थे तृच्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ तृ इति जाते, ''आर्धधातुकं शेष:'' इति सूत्रेण 'तृ' इत्यस्य आर्धधातुक-सञ्ज्ञायां, ''सार्वधातुकार्धधातुकयो:'' इति 'कृ' इत्यत्र ऋकारस्य 'अ' इति गुणे, ''उरण् रपर:'' इति रपरत्वे, क् अर् तृ इति जाते, जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्य ऊर्ध्वगमने 'कर्तृ' इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस. इत्यादिना सूत्रेण प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'सु' प्रत्यये, अनुबन्धलोपे कर्तृ स् इति जाते, ''ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च'' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने अनङादेशे, अनुबन्धलोपे, कर्तन् स् इति जाते, ''अप्तृन्तृच्. इत्यादिना सूत्रेण उपधादीर्घे, कर्तान् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सूत्रेण सकारलोपे, ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे, 'कर्ता' इति रूपं सिद्धम्।

789. **नन्दिग्रहिपचादिम्यो ल्युणिन्यचः (3-1-134) ।। विधिसूत्रम् ।।**

नन्द्यादेर्ल्युः, ग्रह्यादेर्णिनि, पचादेरच् स्यात्। नन्दयतीति-नन्दनः। जनमर्दयतीति जनार्दनः। लवणः। ग्राही। स्थायी। मन्त्री। पचः। पचादिराकृतिगणः।

---

789. **नन्दिग्रहीति**- नन्दिश्च ग्रहिश्च पच् च नन्दिग्रहिपच्, नन्दिग्रहिपच्, समाहारद्वन्द्वः। नन्दिग्रहिपच् आदिर्येषां ते नन्दिग्रहिपचादयः, तेभ्यः = नन्दिग्रहिपचादिभ्यः।द्वन्द्वगर्भितबहुव्रीहिः।''द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते'' इति सिद्धान्तमाश्रित्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यादिपदस्य प्रत्येकं सह सम्बन्धो भवति, अतः नन्द्यादेः ल्युः, ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेश्च अच्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थो निष्पद्यते।

रूपसिद्धिः

नन्दनः- इत्यत्र 'नन्दयतीति' अर्थे 'टुनदि समृद्धौ' इत्यस्माद् धातोः, अनुबन्धलोपे, ''इदितो नुम्धातोः'' इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे नन्द् इति जाते ''हेतुमति च'' इति सूत्रेण णिच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, नन्दि इति जाते, ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' इति सूत्रेण ल्युप्रत्यये अनुबन्धलोपे, नन्दि+यु इति दशायां ''युवोरनाकौ'' इति सूत्रेण यु इत्यस्य स्थाने अनादेशे ''णेरनिटि'' इति सूत्रेण णिलोपे नन्दन इति जाते कृदन्तत्वात् ''कृत्तद्धितसमासाश्चेति'' सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये नन्दनः इति रूपं निष्पन्नम्।

जनार्दनः- जनमर्दयतीति विग्रहे अर्दि धातोः''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' इति सूत्रेण ल्युप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''युवोरनाकौ'' इति सूत्रेण यु इत्यस्य स्थानेऽनादेशे ''णेरनिटि'' इति सूत्रेण णिलोपे ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुकि सर्वणदीर्घे जनार्दन इति जाते ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रथमैकवचने सु-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे जनार्दनः इति रूपं निष्पन्नम्।

लवणः- इत्यत्र लुनाति इति विग्रहे छेदनार्थकाद् लूञ्-धातोः ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' इति सूत्रेण ल्युप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''युवोरनाकौ'' इति सूत्रेण यु इत्यस्य स्थानेऽनादेशे ''आर्धधातुकं शेषः'' इति सूत्रेण यु इत्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायां ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण धातोः उकारस्य गुणे लो+अन इति जाते, अवादेशे वर्ण-संयोगे लवन इति स्थितौ निपातनाद् नस्य णत्वे लवण इति जाते ततः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रथमैकवचने सु-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे लवणः इति रूपं निष्पन्नम्।

ग्राही- गृह्णातीति विग्रहे ग्रह् धातोः''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' इति सूत्रेण णिनिप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ग्रह्+इन् इति जाते ''अत उपधायाः'' इति सूत्रेण णित्त्वाद् उपधावृद्धौ ग्राहिन् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सु-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''सौ च'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे ग्राहीन् स् इति जाते हल्ङ्यादिना सलोपे ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति सूत्रेण नलोपे 'ग्राही' इति रूपं सिद्धम्।

स्थायी- तिष्ठतीत्यर्थे 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः ''धात्वादेः षः सः'' इति षस्य सत्वे, ''निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः'' इति ठस्य थत्वे, स्था इति जाते, ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' इति णिनि-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्था इन् इति जाते, ''आतो युक् चिण्कृतोः'' इति सूत्रेण युगागमे, अनुबन्धलोपे, स्था य् इन् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां, स्वौजस. इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्थायिन् स् इति जाते ''सौ च'' इति उपधादीर्घे, स्थायीन् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो. इत्यादिना सूत्रेण सलोपे, ''नलोपः इत्यादिना सूत्रेण नलोपे'' 'स्थायी' इति रूपं सिद्धम्।

मन्त्री- मन्त्रयत इत्यर्थे ''मत्रि गुप्तभाषणे'' इत्यस्मात् चौरादिकणिजन्ताद् धातोः 'इदितो नुम्धातोः' इति सूत्रेण नुमागमे, अनुबन्धलोपे मन्त्रि इति जाते, ''नन्दिग्रहि.'' इत्यादिना सूत्रेण णिनि-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मन्त्रि इन् इति जाते, ''णेरनिटि'' इति णिलोपे मन्त्रिन् इति जाते, ''कृत्रद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिक सञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे, मन्त्रिन् स् इति जाते, ''सौ च'' इति उपधादीर्घे, मन्त्रीन् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च कृते मन्त्री इति रूपं सिद्धम्।

पचः (पाचकः) - पचतीत्यर्थे 'डुपचष् पाके' इति धातोः अनुबन्धलोपे पच् इति जाते, ''नन्दिग्रहिपचा-दिभ्योल्युणिन्यचः'' इति सूत्रेण अच् प्रत्यये अनुबन्धलोपे पच इति जाते, प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये 'पचः' इति रूपं सिद्धम्।

790. **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (3-1-135) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रियः। किरः।

791. **आतश्चोपसर्गे (3-1-136) ।। विधिसूत्रम् ।।**
प्रज्ञः। सुग्लः।

---

790. **इगुपधेति**- इक् उपधा यस्य सः इगुपधः बहुव्रीहि समासः। इगुपधश्च, ज्ञा च प्री च कॄ च - इगुपधज्ञाप्रीकिर्, तस्माद् इगुपधज्ञाप्रीकिरः समाहारद्वन्द्वः। समाहारे नपुंसकत्वेऽपि ह्रस्वाभावः सौत्रत्वाद्। **अतः इगुपधेभ्यो ज्ञा प्री कॄ एतेभ्यो धातुभ्यः कः प्रत्ययः स्यात् कर्तरि अर्थे इत्यर्थः।**

रूपसिद्धिः

क्षिपः (क्षेपकः)- क्षिपतीति क्षिपः। 'क्षिप् क्षेपणे' इति धातोः इगुपधत्वाद् ''इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'' इति सूत्रेण क-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे क्षिप् अ इति जाते, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति उपधा गुणे प्राप्ते ''क्ङिति च'' इति निषेधे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'क्षिपः' इति रूपं सिद्धम्।

बुधः- बोधति बुध्यते इति वा बुधः (विद्वान्)। 'बुध अवगमने' इति धातोः ''इगुपध.'' इत्यादिना सूत्रेण क-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे बुध् अ इति जाते, कित्त्वाद् गुणाभावे प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'बुधः' इति रूपं सिद्धम्।

कृशः- 'कृश्यति' इत्यर्थे कृशः (दुर्बलः)। 'कृश तनूकरणे' इत्यस्याद् धातोः ''इगुपधेति'' कप्रत्यये अनुबन्धलोपे, कृश् अ इति जाते, कित्त्वाद् गुणाभावे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये, 'कृशः' इति रूपं सिद्धम्।

ज्ञः- जानातीति ज्ञः (जानने वाला)। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माद् धातोः ''इगुपधेति'' सूत्रेण क प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ज्ञा अ इति जाते, ''आतो लोप इटि च'' इति सूत्रेण आलोपे, ज्ञ् अ इति जाते, 'ज्ञ' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'ज्ञः' इति रूपं सिद्धम्।

प्रियः- प्रीणातीति प्रियः। 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' इत्यस्माद् धातोः ''इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'' इति क-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्री अ इति जाते, कित्त्वाद् गुण-निषेधे, ''अचिश्नुधातु.'' इत्यादिना सूत्रेण ईकारस्य इयङ् आदेशे, अनुबन्धलोपे, प्रिय इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'प्रियः' इति रूपं सिद्धम्।

किरः- किरति विक्षिपतीति किरः (बिखेरने वाला, सूअर)। कॄ विक्षेपे इति धातोः ''इगुपध.'' इत्यादिना सूत्रेण क-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कॄ अ इति जाते, ''आर्धधातुकं शेषः'' इति आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति ॠकारस्य 'अ गुणे प्राप्ते' ''क्ङिति च'' इति निषेधे, ''ॠत इद्धातोः'' इति सूत्रेण ॠकारस्य इत्वे, रपरत्वे, किर् अ इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये किरः इति रूपं सिद्धम्।

791. **आतश्चेति** ''आतश्चोपसर्गे'' इत्यस्मिन् सूत्रे 'आत' इति पदं धातोर्विशेषणम्। विशेषणाच्च तदन्तोपस्थितिर्भवति। अतः आत इत्यनेन आदन्त- धातोर्ग्रहण भवति चकारश्च वर्तते समुच्चयार्थः। उपसर्गे इत्यस्मिन् पदे सति सप्तमी। कप्रत्ययस्य बोधः भवति पूर्वसूत्रेण। अनेन प्रकारेण प्रकृतसूत्रस्यार्थो भवति - **आदन्त-धातोः कप्रत्ययः स्याद् उपसर्गे उपपदे।**

रूपसिद्धिः

प्रज्ञः- अत्रोक्तप्रयोगे प्रोपसर्गपूर्वकाद् ज्ञाधातोः ''आतश्चोपसर्गे'' इति सूत्रेण कप्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रज्ञा+अ इति दशायाम् ''आतो लोप इटि च'' इति सूत्रेण धातोराकारलोपे, प्रादिसमासे वर्णसंयोगे च कृते प्रज्ञ इति जाते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये प्रज्ञः इति रूपं निष्पन्नम्।

सुग्लः- सुग्लायतीति (खिन्नः)। इत्यत्र 'सु' इति उपसर्ग-पूर्वकाद् 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोः कप्रत्ययस्य विवक्षायाम् ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इति सूत्रेण ऐकारस्य आत्वे सु ग्ला इति जाते, ''आतो लोप इटि च'' इति सूत्रेण आलोपे सुग्ल इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'सुग्लः' इति रूपं सिद्धम्।

792. **गेहे कः (3-1-144) ।। विधिसूत्रम् ।।**
गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात्। गृहम्।

793. **कर्मण्यण् (3-2-1) ।। विधिसूत्रम् ।।**
कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः।

---

792. **गेहे क इति**- ''गेहे कः'' इति सूत्रं ''विभाषा ग्रहः'' इति सूत्रस्यापवादरूपम्। गेहे इति पदं प्रत्ययार्थस्य कर्तुः विशेषणरूपेण पठितं, न तु उपपदम्। अतः **ग्रहधातोः कः प्रत्ययः स्याद् गेहे कर्तरि अर्थे।**

रूपसिद्धिः

गृहम्- गृह्णाति धान्यादिकमिति विग्रहे ग्रह्धातोः ''गेहे कः'' इति सूत्रेण कप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ग्रह्+अ इति दशायां ''ग्रहिज्यावयिव्यधिव्यष्टि.'' इत्यादिसूत्रेण रेफस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते गृह इति जाते ततः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रथमैकवचने स्वादिकार्ये गृहम् इति रूपं निष्पन्नम्।

793. **कर्मणीति**- कर्मणि अण् इति पदच्छेदः। अत्र धातोरिति सूत्रस्याधिकारः समायाति। **अधिकारत्वञ्च स्वदेशे वाक्यार्थशून्यत्वे सति उत्तरोत्तरफलजनकत्वम्।** एवं प्रकृतसूत्रस्यार्थः भवति- **कर्मण्युपपदे सति धातोरण्- प्रत्ययः स्यादिति।**

कुम्भकारः- इत्यत्र कुम्भं करोतीति विग्रहे कुम्भ अम् उपपदात् कृधातोः ''कर्मण्यण्'' इति सूत्रेण अण्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''अचोञ्णिति'' इति सूत्रेण वृद्धौ रपरत्वे कर्तृकर्मणोरिति कर्मणः षष्ठ्यां सत्यां कुम्भ ङस् कार इति जाते ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि कुम्भकार इति दशायाम् ''एकदेशविकृतमनन्यवद्'' इति न्यायेन सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च कुम्भकारः इति रूपं निष्पन्नम्।

794. **आतोऽनुपसर्गे कः (3-2-3) ।। विधिसूत्रम् ।।**

आदन्ताद् धातोरनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यात्। अणोऽपवादः।

आतो लोप इटि च। गोदः। धनदः। कम्बलदः। अनुपसर्गे किम्? गो सन्दायः।

वा. **मूलविभुजादिभ्यः कः**। मूलानि विभुजति-मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयम्। महीध्रः। कुध्रः।

---

794. **आत इति**- आत इति पदं पञ्चम्यन्तम्। सप्तम्यन्तञ्च अनुपसर्गे इति पदम्। अनुपसर्गे इत्यस्मिन् पदे प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः नञ् समासः। तेन **अनुपसर्गाद् आदन्ताद् धातोः कः प्रत्ययः स्याद् इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।** प्रकृतसूत्रेण विधीयमानः अण्प्रत्ययः ''कर्मण्यण्'' इति सूत्रेण विधीयमानस्य 'अण्प्रत्ययस्यापवादः। अतः गोदः, कम्बलदः प्रभृतिरूपाणां सिद्धिर्जायते।'

मूलेति- मूलविभुजादिगणपठितेभ्यः शब्देभ्यः कप्रत्ययः स्यादिति वार्तिकार्थः। आकृतिगणपठितत्वान् निगद्यते- आकृतिगणोऽयम्। तेन महीध्रः, कुध्रः इत्यादीनि रूपाणि निष्पन्नानि भवन्ति।

रूपसिद्धिः

गोदः- गां ददातीति विग्रहे, गो अम् इत्युपपदाद् दाधातोः ''कर्मण्यण्'' इति सूत्रेण अण्प्राप्ते, तं प्रबाध्य ''आतोऽनुपसर्गे कः'' इति सूत्रेण कप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''आतो लोप इटि च'' इति सूत्रेण आकारलोपे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि गोद इति जाते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये ''गोदः'' इति रूपं निष्पन्नम्।

धनदः- धनं ददातीति विग्रहे, धन अम् इत्युपपदात् ''डुदाञ् दाने'' इति धातोः अणं प्रबाध्य ''आतोऽनुपसर्गे कः'' इति सूत्रेण कप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, धन अम् दा अ इति जाते, ''आतो लोप इटि च'' इति आलोपे धन अम् द् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''सुपो धातु.'' इत्यादिना सुब्लुकि, धन द इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये धनदः इति रूपं सिद्धम्।

कम्बलदः- कम्बलं ददातीति विग्रहे, कम्बल अम् इत्युपदात् 'डुदाञ् दाने' इति धातोः अणं प्रबाध्य ''आतोऽनुपसर्गे कः'' इति सूत्रेण क प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कम्बल अम् दा इति जाते, आकारलोपे, कम्बल अम् द् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, कम्बलद इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'कम्बलदः' इति रूपं सिद्धम्।

मूलविभुजः- 'मूलानि विभुजति' इति विग्रहे मूल जस् 'वि' उपसर्गपूर्वकात् 'भुजो कौटिल्ये' इति धातोः ''मूल विभुजादिभ्यः कः'' इति वार्तिकेन क प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मूल जस् विभुज् अ इति जाते, कित्त्वात् लघूपधगुणनिषेधे, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां, स्वादिकार्ये 'मूलविभुजः' इति रूपं सिद्धम्।

महीध्रः-महीं धरतीति विग्रहे, (पर्वत) मही अम् उपपदात् 'धृञ् धारणे' धातोः ''मूलविभुजादिभ्यः कः'' इति सूत्रेण क प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मही अम् धृ अ इति जाते, कित्त्वाद् गुणाभावे, ''इको यणचि'' इति ऋकारस्य रेफे यणि कृते मही अम् ध् र् अ (ध्र) इति जाते, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां सत्यां, मही ङस् ध्र इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुब्लुकि, महीध्र इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादि कार्ये 'महीध्रः' इति रूपं सिद्धम्।

कुध्रः- कुं (पृथ्वीम्) धरतीति विग्रहे (पर्वतः) कु अम् उपपदाद् 'धृञ् धारणे' धातोः ''मूलविभुजादिभ्यः कः'' इति सूत्रेण कप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कु अम् धृ अ इति जाते, कित्त्वाद् गुणाभावे, ''इको यणचि'' इति ऋकारस्य रेफे यणि कृते कु अम् ध्र इति जाते कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां सत्यां कु ङस् ध्र इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, सुब्लुकि, कु ध्र इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'कुध्रः' इत रूपं सिद्धम्।

795. **चरेष्टः (3-2-16) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अधिकरणे उपपदे। कुरुचरः।

796. **भिक्षासेनादायेषु च (3-2-17) ।। विधिसूत्रम् ।।**
भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदायेति ल्यबन्तम्। आदायचरः।

797. **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (3-2-20) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात्।

---

795. **चरेष्ट इति**- चरेष्टः इत्यस्मिन् सूत्रे ''अधिकरणे शेते'' इति सूत्राद् अधिकरणे इति पदस्यानुवृत्तिः समायाति। ततः **अधिकरणे उपपदे चर् धातोः ट प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।** कुरुषु चरतीति कुरुचरः प्रभृतयः प्रयोगाः निष्पन्नाः भवन्ति।

रूपसिद्धिः

कुरुचरः- कुरुषु चरतीति विग्रहे कुरु सुप् उपपदात् चर् धातोः ''चरेष्टः'' इति सूत्रेण टप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि कुरुचर इति जाते, कृदन्तत्वात् पुनः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये कुरुचरः इति रूपं सिद्धम्।

796. **भिक्षेति**- ''भिक्षासेनादायेषु च'' इत्यस्मिन् सूत्रे चकारः समुच्चयार्थकः।''**भिक्षा सेना आदाय इत्येषु उपपदेषु अनधिकरणे अर्थे चर् धातोः टप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।**''

भिक्षाचरः- भिक्षां चरतीति विग्रहे, भिक्षा अम् इत्युपपदात् चर्- धातोः ''भिक्षासेनादायेषु च'' इति सूत्रेण टप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भिक्षा अम् चर् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, भिक्षा चर इति जाते, कृदन्तत्वात् पुनः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'भिक्षाचरः' इति रूपं सिद्धम्।

सेनाचरः- सेनां चरति प्रविशतीति सेनाचरः (सेना में प्रवेश लेने वाला)। सेना अम् इत्युपपदात् चर् धातोः ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, सेनाचर इति जाते, कृदन्तत्वात् पुनः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सेनाचरः' इति रूपं सिद्धम्।

आदायचरः- आदाय चरतीति विग्रहे 'आदायेति' उपपदपूर्वकात् चर् धातोः ''भिक्षासेनादायेषु च'' इति सूत्रेण टप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, आदाय चर् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'आदायचरः' इति रूपं सिद्धम्।

797. **कृञो हेतु इति**- अत्र 'कर्मणि' 'ट' इति पदद्वयम् अनुवर्तते। प्रकृतसूत्रे हेतुशब्दः कारणवाचकः। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। आनुलोम्यं नाम आराध्यस्य चित्तानुवर्तनम्, अतः सूत्रार्थो वर्तते- **'हेतु, ताच्छील्य, आनुलोम्य' इत्येषु अर्थेषु द्योत्येषु कर्मणि उपपदे कृधातोः टप्रत्ययः स्यादिति।**

798. **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य (8-3-46)** ।। **विधिसूत्रम्** ।। आदुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य नित्यं सादेशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरी। वचनकरः।

799. **एजेः खश्** (3-2-28) ।। **विधिसूत्रम्** ।। ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्।

800. **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् (6-3-67)** अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते परे, नत्वव्ययस्य। शित्त्वाच्छबादिः। जनमेजयतीति जनमेजयः।

---

798. **अतः कृकमि**- सूत्रेऽस्मिन् अतः इति पदं पञ्चम्यन्तम्। 'अनव्ययस्य' इत्यस्मिन् पदे हेत्वर्थे षष्ठी। कृकमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीषु इति सप्तमी। कृ च कमिश्च कंसश्च कुम्भश्च पात्रञ्च कुशा च कर्णी च **कृकमिकंसकुम्भपात्र-कुशाकर्ण्यः तेषु, इतरेतरद्वन्द्वः। न अव्ययस्य अनव्ययस्य नञ् तत्पुरुषः। अदन्तात् परे अव्ययभिन्नस्य कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी एषु उपपदेषु विसर्गस्य स्थाने सः भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते।**

रूपसिद्धिः

यशस्करी विद्या- यशः करोतीति विग्रहे यशस् अम् इत्युपपदात् कृधातोः ''कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु'' इति सूत्रेण हेत्वर्थे टप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, यशस् अम् कृ अ इति जाते, ''आर्धधातुकं शेषः'' इति सूत्रेण आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण ऋकारस्य अकारे गुणे, रपरत्वे, यशस् क् अर् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, यशस् कर इति जाते, सस्य रुत्वे, विसर्गे, यशः कर इति जाते, ''अतः कृकमिकंस.'' इत्यादिना सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सत्वे यशस्कर इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्.'' इत्यादिना सूत्रेण ङीप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, यशस्कर ई इति जाते, ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायां, ''यस्येति च'' इति सूत्रेण अकारलोपे यशस्कर् ई इति जाते, प्रतिपदिकात् स्वादिकार्ये 'यशस्करी ' इति रूपं सिद्धम्।

श्राद्धकरी- श्राद्धं करोति तच्छीलः इति श्राद्धकरः। श्राद्ध अम् इत्युपदात् कृधातोः ''कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु'' इति सूत्रेण ताच्छील्यार्थे द्योत्ये टप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, श्राद्ध अम् कृ अ इति जाते, आर्धधातुकत्वात् ऋकारस्य अकारे गुणे, रपरत्वे, श्राद्ध अम् कर् अ इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, श्राद्धकर इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायां ''टिड्ढाणञ्.'' इत्यादिना सूत्रेण ङीप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे श्राद्धकर ई इति जाते, ''यचि भम्'' इति भसञ्ज्ञायां, ''यस्येति च'' इति सूत्रेण अलोपे श्राद्धकरी इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'श्राद्धकरी' इति रूपं सिद्धम्।

वचनकरः- वचनं करोतीति वचनकरः (आज्ञाकारी सेवक)। वचन अम् इत्युपपदात् कृ धातोः ''कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु'' इति सूत्रेण आनुलोम्ये द्योत्ये टप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, वचन अम् कृ अ इति जाते, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण ऋकारस्य अकारे गुणे, रपरत्वे, वचन अम् कर इति जाते, उपपदसमासे, सुपो लुकि, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'वचनकरः' इति रूपं सिद्धम्।''

799. **एजेरिति**- ''एजेः खश्'' इत्यस्मिन् सूत्रे कर्मणि उपपदे इति गृह्यते। णिजन्ताद् एजृ धातोः एजेः इति षष्ठ्यन्तपदम्। अतः **कर्मणि उपपदे ण्यन्ताद् एजृधातोः खश्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।** खश् इत्यत्र शित्करणं सार्वधातुकसंज्ञा-प्रयुक्तस्य शपो विधानार्थम्।

800. **अरुर्द्विषदिति**- प्रकृतसूत्रे ''खित्यनव्ययस्य'' इत्यतः खिति अनव्ययस्य च ''अलुगुत्तरपदे'' इत्यतः 'उत्तरपदे इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अरुश्च द्विषच्च अजन्तश्च इति एषां समाहारद्वन्द्वः, तस्य अरुर्द्विषदजन्तस्येति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। ततः सूत्रार्थो भवति **अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे, न तु अव्ययस्य।**

रूपसिद्धिः

जनमेजयः- इत्यत्र जनम् एजयतीति विग्रहे जनम् उपपदपूर्वकाद् ण्यन्ताद् एज्धातोः ''एजेः खश्'' इति सूत्रेण खश्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शित्त्वात् सार्वधातुकसञ्ज्ञायां ''कर्तरि शप्'' इति सूत्रेण शपि, अनुबन्धलोपे, पुनः सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, जन अम् एजि अ इति जाते, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण गुणेऽयादेशे, पररूपे, उपपदसमासे, सुपो लुकि, जन एजय इति दशायाम्, ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति सूत्रेण मुमागमे, अनुबन्धलोपे, वर्णसंयोगे, जनमेजय इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये, जनमेजयः इति रूपं निष्पन्नम्।

801. **प्रियवशे वदः खच् (3-2-38) ।। विधिसूत्रम् ।।**

प्रियंवदः। वशंवदः।

802. **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (3-2-75) ।। विधिसूत्रम् ।।**

मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच्, एते प्रत्यया धातोः स्युः।

803. **नेड् वशि कृति (7-2-8) ।। विधिसूत्रम् ।।**

वशादेः कृत इण् न स्यात्। ''शॄ'' हिंसायाम्। सुशर्मा। प्रातरित्वा।

---

801. **प्रियवशे वद इति**- प्रियश्च वशश्च प्रियवशम्, तस्मिन्=प्रियवशे। समाहारद्वन्द्वः। **प्रियवशकर्मोपपदक-वद्-धातोः खच्प्रत्ययः स्यात्।** खच् इत्यत्र खकारः मुम्विधानाय चकारस्तु ''खचि ह्रस्वः'' इति सूत्रेण ह्रस्वविधानार्थम्।

रूपसिद्धिः

प्रियंवदः- अत्र प्रियं वदतीति विग्रहे प्रिय अम् इत्युपपदाद् वद्धातोः ''प्रियवशे वदः खच्'' इति सूत्रेण खच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे, उपपदसमासे, सुपो लुकि, ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति सूत्रेण मुमागमेऽनुबन्धलोपे, मस्यानुस्वारे, प्रियंवद इति जाते ततः कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'प्रियंवदः' इति रूपं निष्पन्नम्।

वशंवदः- वशं वदतीति विग्रहे वश अम् इत्युपपदाद् वद्धातोः ''प्रियवशे वदः खच्'' इति खचि, अनुबन्धलोपे, ''उपपदमतिङ्'' इति सूत्रेण उपपदसमासे, सुपो लुकि, वश वद इति जाते, ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति मुमागमेऽनुबन्धलोपे, मकारस्य अनुस्वारे, वशं वद इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'वशंवदः' इति रूपं सिद्धम्।

802. ''**अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते**''- इति सूत्रम् ''आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च'' इति सूत्रस्याधिकारे समायाति। अतः अन्येभ्यः इत्यस्यार्थः वर्तते आदन्तधातोर्भिन्नः। एवमेव ''विजुपेश्छन्दसि'' इति सूत्रस्याधिकारे मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् इति प्रत्ययाः भवन्ति।

803. **नेड् वशि**- वशादेः कृत इण्न स्यात्, इत्यर्थकेन ''नेड्वशि कृति'' इति सूत्रेण ''आर्धधातुकस्येड् वलादेः'' इति सूत्रेण प्राप्तस्य इडागमस्य निषेधः भवति।

रूपसिद्धिः

सुशर्मा- सुष्ठु शृणाति इति विग्रहे सुपूर्वकात् शॄधातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये, इनो लोपे, सु शॄ मन् इति जाते ''आर्धधातुकं शेषः'' इति सूत्रेण आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' इति सूत्रेण इडागमे प्राप्ते ''नेड्वशि कृति'' इति सूत्रेण निषेधे, सुशर्मन् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे सलोपे नलोपे च कृते 'सुशर्मा' इति रूपं निष्पन्नम्।

प्रातरित्वा- प्रातर् एति गच्छति इति विग्रहे, प्रातर् पूर्वकाद् इण्धातोः ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति सूत्रेण वनिप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसंज्ञायाम्, इडागमे प्राप्ते ''नेड् वशि कृति'' इति सूत्रेण निषेधे, प्रातरि वन् इति जाते ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति सूत्रेण तुगागमेऽनुबन्धलोपे, उपधादीर्घे, सलोपे नलोपे च कृते 'प्रातरित्वा' इति रूपं निष्पन्नम्।

804. **विड्वनोरनुनासिकस्यात् (6-4-41) ।। विधिसूत्रम् ।।**

अनुनासिकस्यात् स्यात्। विजायते इति विजावा। ओणृ अपनयने। अवावा। विच्-रुष रिष हिंसायाम्। रोट्। रेट्। सुगण्।

---

804. **विड्वनोरिति**- विट् च वन् च विड्वनौ, तयो: = विड्वनो:। इतरेतरद्वन्द्व: प्रकृतसूत्रे विड्वनोरित्यत्र सप्तमीविभक्ति:। अनुनासिकस्य आत् इति पदच्छेद:। अनुनासिकस्य इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् सूत्रस्यार्थो भवति- **अनुनासिकस्य आत् स्याद् विड्वनो: परयोरिति।**

रूपसिद्धि:

विजावा- विजायते इति विग्रहे 'वि' उपसर्गपूर्वकाद् वन् धातो: ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति सूत्रेण वनिप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, वि जन् वन् इति जाते, ''विड्वनोरनुनासिकस्यात्'' इति सूत्रेण जनेर्नकारस्य आत्त्वे, सवर्णदीर्घे, विजावन् इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, विजावन् स् इति जाते, ''सुडनपुंसकस्य'' इति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां, ''सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'' इति उपधादीर्घे विजावान् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''नलोप: प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे 'विजावा' इति रूपं सिद्धम्।

अवावा- ओणति अपनयति हरतीति विग्रहे ओणृ धातो: ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति वनिप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ओण् वन् इति जाते, आर्धधातुक-इट्प्राप्ते, ''नेड्वशि कृति'' इति निषेधे, ''विड्वनोरनुनासिकस्यात्'' इति णकारस्य आत्वे, ओ आ वन् इति जाते, ''एचोऽयवायाव:'' इति ओकारस्य अवादेशे, अव् आ वन् (अवावन्) इति जाते, ''कृत्तद्धितेति'' प्रातिपदिकासञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, अवावन् स् इति जाते, सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां, ''सर्वनामस्थानेचाऽसम्बुद्धौ'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, अवावान् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च कृते 'अवावा' इति रूपं सिद्धम्।

रोट्- रोषति हिनस्तीति विग्रहे (हिंसक:) रुष् धातो: ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति विच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, रुष् व् इति जाते, ''अपृक्तएकाल्प्रत्यय:'' इति सूत्रेण अपृक्तसञ्ज्ञायां, ''वेरपृक्तस्य'' इति वलोपे, रुष् इति जाते, प्रत्ययलक्षण द्वारा ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति सूत्रेण उपधागुणे, रोष् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ''स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, रोष् स् इति जाते, हल्ङ्यादिलोपे, ''झलां जशोऽन्ते'' इति षस्य डत्वे जश्त्वे, रोड् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन डस्य टत्वे चर्त्वे 'रोट्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे 'रोड्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।''

रेट्, रेड्- रेषति हिनस्तीति विग्रहे (हिंसक:) रिष् धातो: ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति विच् प्रत्यये, विच: सर्वापहारलोपे, रिष् इति जाते, प्रत्ययलक्षणद्वारा लघूपधगुणे, रेष् इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्चेति'' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस्.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, रेष् स् इति जाते, हल्ङ्यादि सलोपे, रेष् इति जाते, ''झलां जशोऽन्ते'' इति षस्य डत्वे जश्त्वे, रेड् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन डस्य टत्वे चर्त्वे 'रेट्' इति रूपं पक्षे 'रेड्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

सुगण्- सुष्ठु गणयतीति विग्रहे (सुगणक:) 'सु' इति उपसर्गपूर्वकात् 'गणि' (गण संख्याने) इति चौरादिकण्यन्तधातो: ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति विच् प्रत्यये, विच: सर्वापहारलोपे, प्रत्ययलक्षण द्वारा ''णेरनिटि'' इति णिलोपे, सु गण् इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, सुगण् इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सुगण् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे 'सुगण्' इति रूपं सिद्धम्।

805. **क्विप् च (3-2-76) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अयमपि दृश्यते। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्।

806. **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (3-2-78) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी।

---

805. **क्विप् चेति**- ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति सूत्रेण यथा क्वनिबादयः प्रत्ययाः इति विधानं भवेत्, एतदर्थमेव कथ्यते- अयमपि दृश्यते। अतः **सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यः वा सर्वधातुभ्यः छन्दसि लोके च क्विप्-प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

उखास्रत्- 'उखायाः स्रंसते' इति विग्रहे उखायाः इति उपपदपूर्वकात् स्रंसु अवस्रंसने धातोः ''क्विप् च'' इति सूत्रेण क्विप् प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, उखा ङसि स्रस् इति जाते, कित्वाद् ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इति उपधानलोपे, उखा (ङसि) अस् स्रस् इति जाते, उपपदसमासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, उखास्रस् इति जाते, पुनः ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस. इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, उखास्रस् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे उखास्रस् इति जाते, ''वसुस्रंसु-ध्वंस्वनडुहां दः'' इति पदान्तसस्य दत्वे उखास्रद् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन चर्त्वे 'उखास्रत्' इति रूपं, पक्षे विकल्पाभावे 'उखास्रद्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

पर्णध्वत्- 'पर्णाद् ध्वंसते' इति विग्रहे पर्णाद् इति उपपद् पूर्वकाद् ध्वंसु अवस्रंसने धातोः ''क्विप् च'' इति क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, पर्ण (ङसि) अस् ध्वंस् इति जाते, कित्वाद् ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इत्युपधानकारस्य लोपे, पर्ण अस् ध्वस् इति जाते, उपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, पर्णध्वस् इति जाते, पुनः'कृत्तद्धितेति' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पर्णध्वस् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः'' इति सस्य दत्वे, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन तत्वे चर्त्वे 'पर्णध्वत्' इति रूपं, पक्षे विकल्पाभावे 'पर्णध्वद्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

वाहभ्रट्- वाहाद् भ्रंशते भ्रश्यति इति वा विग्रहे वाहाद् (ङसि) इत्युपपदात् भ्रंशु अवस्रंसने अधः पतने वा धातोः ''क्विप् च'' इति क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, वाह (ङसि) अस् भ्रंश् इति जाते, ''अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'' इति उपधानकारस्य लोपे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, वाहभ्रश् इति जाते, पुनः'कृत्तद्धितेति' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, वाहभ्रश् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति'' सुलोपे, वाहभ्रश् इति जाते, ''व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राच्छशां षः'' इति शस्य षत्वे, वाहभ्रष् इति जाते, ''झलां जशोऽन्ते'' इति पदान्त षस्य डत्वे, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन डस्य टत्वे चर्त्वे 'वाहभ्रट्' इति रूपं, पक्षे चर्त्वाभावे 'वाहभ्रड्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

806. **सुप्यजाताविति**- स (धात्वर्थः) शीलं (स्वभावः) यस्य स तच्छीलः, (बहुव्रीहिः)। तच्छीलस्य भावः - ताच्छील्यम्, तस्मिन् = ताच्छील्ये। न जातिः अजातिः, तस्याम् = अजातौ, नञ्तत्पुरुषः। सुपि अजातौ णिनिः ताच्छील्ये इति सूत्रच्छेदः। सुपि इत्यत्र सप्तमी। **अजात्यर्थे (जातिभिन्नार्थे) सुबन्तोपपदे धातोः णिनिप्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये अर्थे द्योत्ये, इत्यर्थः समायाति।**

रूपसिद्धिः

उष्णभोजी- 'उष्णं भुङ्क्ते तच्छीलः' इत्यर्थे उष्णम् इत्युपपदात् भुज् (भुज पालनाभ्यवहारयोः) धातोः ''सुप्यजातौ. इत्यादिना णिनिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, उष्ण अम् भुज् इन् इति जाते, ''कर्तृकर्मणोः कृति'', इति कर्मणः षष्ठ्यां कृते, उष्ण ङस् भुज् इन् इति जाते, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति लघुपधगुणे, उष्ण (ङस्) अस् भोजिन् इति जाते। ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, उष्णभोजिन् इति जाते, पुनः ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, उष्णभोजिन् स् इति जाते, ''सौ च'' इत्युपधादीर्घे, उष्णभोजीन् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे 'उष्णभोजी' इति रूपं सिद्धम्।

807. **मनः (3-2-82) ।। विधिसूत्रम् ।।**

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी।

808. **आत्ममाने खश्च (3-2-83) ।। विधिसूत्रम् ।।**

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः। पण्डितमानी।

---

807. **मनः इति**- मनः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। सुपीत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अतः सूत्रास्यार्थः वर्तते-**सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्।**

रूपसिद्धिः

दर्शनीयमानी- 'दर्शनीयं मन्यते' इति विग्रहे दर्शनीयम् इत्युपपदात् मन ज्ञाने धातोः ''मनः'' इति सूत्रेण कर्तरि अर्थे णिनिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, दर्शनीय अम् मन् इन् इति जाते, ''कर्तृकर्मणोः कृति'' इति कर्मणः षष्ठ्यां कृते, दर्शनीय ङस् मन् इन् इति जाते, णिनेः णित्वाद् ''अत उपधायाः'' इति उपधा-अकारस्य आकारे वृद्धौ, दर्शनीय अम् मान् इन् इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, दर्शनीयमानिन् इति जाते, ''कृत्तद्धित.'' इत्यादिना प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, दशनीयमानिन् स् इति जाते, ''सौ चेति'' दीर्घे, दर्शनीयमानीन् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे, 'दर्शनीयमानी' इति रूपं सिद्धम्।

808. **आत्ममाने इति**- मननं मानः, भावे घञ्, आत्मनः = स्वस्य = कर्तुः मानः = आत्ममानः, तस्मिन् आत्ममाने, षष्ठीतत्पुरुषसमासः। अर्थाद् **आत्मानं मन्यते इति स्वकर्मके मनने वर्तमानाद् मन्यतेः खश्प्रत्ययः भवति। चकाराद् णिनिप्रत्ययस्यापि विधानं भवति।**

रूपसिद्धिः

पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी- अत्र पण्डितमात्मानं मन्यते इति विग्रहे पण्डित अम् इत्युपपदात् मनधातोः ''आत्ममाने खश्च'' इति सूत्रेण खश्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां कृते, पण्डित ङस् मन् अ इति जाते, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, ''दिवादिभ्यः श्यन्'' इति श्यन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पण्डित अस् मन् य अ इति जाते, ''अतो गुणे'' इति अकार-अकारयोः स्थाने अकारे पररूपे, पण्डित अस् मन् य इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इत्युपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, 'पण्डित मन्य' इति जाते, ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति सूत्रेण मुमागमे, अनुबन्धलोपे पण्डित म् मन्य इति जाते, पुनः प्रातिपदिकत्वात् ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पण्डितम्मन्य स् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'पण्डितम्मन्यः' इति रूपं सिद्धम्।

चकारबलाद् णिनिप्रत्यये कृते सति पण्डित अम् मन् इन् इति जाते, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां कृते, ''अत उपधाया'' इति उपधावृद्धौ पण्डित अस् (ङस्) मानिन् इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, पण्डितमानिन् इति जाते, पुनः प्रातिपादिकसञ्ज्ञायां ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पण्डितमानिन् स् इति जाते, ''सौ च'' इति उपधादीर्घे पण्डितमानीन् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे 'पण्डितमानी' इति रूपं सिद्धम्।

809. **खित्यनव्ययस्य (6-3-66) ।। विधिसूत्रम् ।।**

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः। ततो मुम्। कालिम्मन्या।

810. **करणे यजः (3-2-85) ।। विधिसूत्रम् ।।**

करणे उपपदे भूतार्थे यजेर्णिनिः स्यात् कर्तरि। सोमेन इष्टवान् सोमयाजी। अग्निष्टोमयाजी।

811. **दृशेः क्वनिप् (3-2-94) ।। विधिसूत्रम् ।।**

कर्मणि भूते। पारं दृष्टवान् पारदृश्वा।

---

809. **खित्यनव्ययस्य इति**- ख् इद् यस्यासौ खित् तस्मिन् खिति। बहुव्रीहिः। न अव्ययस्य अनव्ययस्य। नञ्तत्पुरुषः। प्रकृतसूत्रे ''इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य'' इति सूत्राद् ह्रस्वः इति पदस्यानुवृत्तिः समायाति। ह्रस्वश्रवणाद् अचः उपस्थितिर्भवति। अतः **खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्याद् इत्यर्थो जायते।**

रूपसिद्धिः

कालिम्मन्या- आत्मानं कालीं मन्यते इति विग्रहे काली (अम्) इति उपपदाद् दैवादिक मन् धातोः ''आत्ममाने खश्च'' इति खशप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, काली अम् मन् अ इति जाते, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, ''दिवादिभ्यः श्यन्'' इति श्यन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, काली अम् मन् य अ इति जाते, ''अतो गुणे'' इति पररूपे, काली अम् मन्य इति जाते, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां, काली ङस् मन्य इति जाते, उपपदसमासे, सुब्लुकि, कालीमन्य इति जाते, ''खित्यनव्ययस्य'' इति ह्रस्वे, कालिमन्य इति जाते, ''अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'' इति मुमागमे, अनुबन्धलोपे कालिम् मन्य इति जाते, ''मोऽनुस्वारः'' इति मकारस्य अनुस्वारे, ''वा पदान्तस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन अनुस्वारस्य 'म्' इति कृते कालिम्मन्य इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टाप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कालिम्मन्य आ इति जाते, ''अकः सवर्णे दीर्घः'' इति अकार-आकारयोः स्थाने आकारे दीर्घे, स्वादिकार्ये 'कालिम्मन्या' इति रूपं सिद्धम्।

810. **करणे इति**- करणे यजः इत्यस्मिन् सूत्रे भूते इति सूत्रस्याधिकारः समायाति। अतः **करणे उपपदे भूतार्थे यजेर्णिनिप्रत्ययः स्यात् कर्तरि इत्यर्थः।**

रूपसिद्धिः

सोमयाजी- सोमेन इष्टवान् इति विग्रहे सोम टा इत्युपपदात् यज् (यज देवपूजा-संगतिकरण-दानेषु) धातोः ''करणे यजः'' इति सूत्रेण णिनिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सोम टा यज् इन् इति जाते, ''अत उपधाया'' इत्युपधावृद्धौ, सोम टा याजिन् इति जाते, ''गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः'' इति परिभाषाबलात् ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, सुब्लुकि, सोमयाजिन् इति जाते, कृदन्तत्वात् समासत्वाद्वा ''कृत्तद्धित. इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सोम याजिन् स् इति जाते, ''सौ च'' इति उपधादीर्घे, सोमयाजीन् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च कृते 'सोमयाजी' इति रूपं सिद्धम्।

अग्निष्टोमयाजी- अग्निष्टोमेन इष्टवान् इति विग्रहे 'सोमयाजी' इतिवत्।

811. **दृशेः क्वनिबिति**- अत्र ''आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च'' इति सूत्रेण ''अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'' इति सूत्रेण च क्वनिप्प्रत्ययः भवितुमर्हति, पुनः अत्र क्वनिब्ग्रहणं तत्रत्यानां तत्साहचर्येण मनिन् वनिप् सोपपद अणादिप्रत्ययानां बाधनार्थम्। प्रकृतसूत्रस्यार्थः वर्तते यद् **दृशधातोः क्वनिप्प्रत्ययः स्यात् कर्मणि भूतेऽर्थे।**

रूपसिद्धिः

पारदृश्वा- पारं दृष्टवान् इति विग्रहे, पार अम् उपपदपूर्वकाद् दृश् धातोः ''दृशेः क्वनिप्'' इति सूत्रेण क्वनिप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पार अम् दृश् वन् इति जाते, कित्वात् लघूपधगुणनिषेधे, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां कृते, पार ङस् दृश् वन् इति जाते, ''गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः'' इति परिभाषाबलात् विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव ''उपपदमतिङ्'' इति उपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, पारदृश्वन् इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् पुनः ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे, पारदृश्वन् स् इति जाते, उपधादीर्घे पारदृश्वान् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च कृते 'पारदृश्वा' इति रूपं सिद्धम्।

812. **राजनि युधि कृञः (3-2-95) ।। विधिसूत्रम् ।।**
क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा।

813. **सहे च (3-2-96) ।। विधिसूत्रम् ।।**
कर्मणीति निवृत्तम्। सह योधितवान् सहयुध्वा। सहकृत्वा।

814. **सप्तम्यां जनेर्डः (3-2-97) ।। विधिसूत्रम् ।।**

815. **तत्पुरुषे कृति बहुलम् (6-3-14) ।। विधिसूत्रम् ।।**
ङेरलुक्। सरसिजम्। सरोजम्।

816. **उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (33-2-99) ।। विधिसूत्रम् ।।**
प्रजा स्यात् सन्ततौ जने।

---

812. **राजनि इति**- अत्र सूत्रे राजनि युधि कृञः इति इति पदत्रयं वर्तते। राजनि इत्यत्र सप्तमी विभक्तिः। युधिश्च कृञ् च युधिकृञ्, तस्मात् = युधिकृञ समाहारद्वन्द्वसमासः। राजनि इति कर्मणि इत्यनेन अन्वितो भवति, ततः सूत्रार्थो भवति- **राजन् - शब्दे कर्मणि उपपदे युध्यतेः करोतेः च क्वनिप्प्रत्ययः स्यात्।**

रूपसिद्धिः

राजयुध्वा- राजानं योधितवान् इति विग्रहे, राजन् अम् इत्युपपदात् युध् धातोः ''राजनि युधि कृञः'' इति सूत्रेण क्वनिप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, राजन् अम् युध वन् इति जाते, कित्त्वात् लघूपधगुणनिषेधे, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्याम्, उपपदसमासे, सुब्लुकि, राजयुध्वन् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, राजयुध्वन् स् इति जाते, ''सर्वनामस्थानेचाऽसम्बुद्धौ'' इत्युपधादीर्घे, राजयुध्वान् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च 'राजयुध्वा' इति रूपं सिद्धम्।

राजकृत्वा- राजानं कृतवान् इति विग्रहे, राजयुध्वावत् रूपं निष्पन्नं भवति।

813. **सहे चेति**- अत्र सूत्रे चकारेण युधिकृञ्भ्यां क्वनिब् इत्यर्थः गृह्यते। कर्मणि इत्यर्थः निवृत्तः। ततः **सह उपपदक-युध्-धातोः कृञ्धातोश्च क्वनिप्प्रत्ययः स्याद् भूतार्थे इत्यर्थो निष्पद्यते।**

रूपसिद्धिः

सहयुध्वा- सह योधितवान् इति विग्रहे, सह इति उपपदपूर्वकाद् युध् धातोः ''सहे च'' इति सूत्रेण क्वनिप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सहयुध्वन्, प्रत्ययस्य कित्वात् लघूपधगुणनिषेधे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये, सहयुध्वन् स् इति जाते, उपधादीर्घे सहयुध्वान् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च कृते 'सहयुध्वा' इति रूपं सिद्धम्।

सहकृत्वा- सह कृतवान् इति विग्रहे सह इति उपपदपूर्वकात् ''सहे च'' इति क्वनिप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सह कृ वन् इति जाते, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति तुगागमे, अनुबन्धलोपे, सह कृत्वन् इति जाते, कित्त्वाद् गुणनिषेधे, उपपदसमासे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये, सहकृत्वन् स् इति जाते, उपधादीर्घे, सहकृत्वान् स् इति जाते, सलोपे नलोपे च 'सहकृत्वा' इति रूपं सिद्धम्।

814. **सप्तम्यामिति**- सप्तम्यां जनेर्डः इत्यत्र जनेरिति पदं जनिधातोः पञ्चम्यन्तम्। सूत्रस्यार्थः वर्तते-**सप्तम्यन्ते उपपदे जन्धातोः डः प्रत्ययः स्यादिति।**

815. **तत्पुरुषे इति**- इत्यत्र तत्पुरुषे विषयार्थे सप्तमी। कृति निमित्तसप्तमी। बहुलशब्दः विकल्पवाचकः। **तत्पुरुष-समासे कृत्प्रत्ययान्ते शब्दे परे विकल्पेन ङेरलुक् स्यादिति सूत्रार्थः।**

816. **उपसर्गे चेति**- उपसर्गे इति उपपदम्। सञ्ज्ञायाम् इति विषयसप्तमी। अस्य सूत्रस्यार्थो भवति - **उपसर्गे उपपदे जन्धातोः डः प्रत्ययः स्यादिति।**

रूपसिद्धिः

सरसिजम्, सरोजम्- इत्यत्र सरसि जातम् इति विग्रहे, सरसि उपपदे जन्धातोः ''सप्तम्यां जनेर्डः'' इति सूत्रेण डप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि ''टेः'' इति सूत्रेण टिलोपे, सरस् इ ज् अ इति जाते, उपपदसमासे, सुब्लुकि प्राप्ते, ''तत्पुरुषे कृति बहुलम्'' इति सूत्रेण ङेः विकल्पेन अलुकि, सरसिज इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये, 'सरसिजम्' इति रूपं सिद्धम्। विकल्पाभावपक्षे सरसि जन् अ इति जाते, टिलोपे, उपपदसमासे, सुब्लुकि सरस् ज इति जाते, सस्य रुत्वे ''हशिचेति'' उत्वे. ''आद्गुणः'' इति गुणे, स्वादिकार्ये सरोजम् इति रूपं सिद्धम्।

प्रजा- प्रजाता इति विग्रहे 'प्र' इत्युपसर्गपूर्वकाद् जन्धातोः ''उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम्'' इति सूत्रेण डप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्र जन् अ इति जाते, डित्त्वसामर्थ्याद् अभस्यापि ''टेः'' इति सूत्रेण टि (अन्) लोपे, प्र ज् अ इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायाम् ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, प्रजा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'प्रजा' इति रूपं सिद्धम्।

817. **क्तक्तवतू निष्ठा (1-1-26) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः।

818. **निष्ठा (3-2-102) ।। विधिसूत्रम् ।।**
भूतार्थवृत्तेर्धातोः निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः। उकावितौ। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विश्वं कृतवान् विष्णुः।

---

817. **क्त-क्तवतू निष्ठेति**- क्तश्च क्तवतुश्चेति क्तक्तवतू, इतरेतरद्वन्द्वः। क्तप्रत्ययस्य ककारोऽनुबन्धः। क्तवतु इत्यस्य ककारः उकारश्च अनुबन्धौ स्तः, तवत् इत्यवशिष्यते। **क्त- क्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः इति सूत्रस्यार्थः।**

818. **निष्ठेति**- अत्र 'भूते' इति सूत्रस्याधिकारः समायाति। अतः **भूतार्थवृत्तेः निष्ठासंज्ञकौ क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः इति सूत्रस्यार्थः।** ''तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः'' इति सूत्रेण च क्तप्रत्ययस्य विधानं भावकर्मणोरेव भवति, ''कर्तरि कृत्'' इति सूत्रविधानात् क्तवतुप्रत्ययस्य विधानं कर्त्रर्थे भवति। अत एव कथितं मूले-स्नातं मया। अत्र अकर्मकत्वाद् भावे क्त- प्रत्ययः। स्तुतस्त्वया विष्णुः इत्यत्र सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तप्रत्ययः। विष्णुः विश्वं कृतवान् इत्यत्र कर्तरि अर्थे क्तवतुप्रत्ययः।

रुपसिद्धिः

स्नातं मया- अत्र स्नाधातोरकर्मकत्वात् ''निष्ठा'' इति सूत्रेण भावे क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्ना त इति जाते, ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' इति इडागमे प्राप्ते, ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' इति निषेधे, स्नात इति जाते, अद्रव्यत्वात् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गे, एकवचने कृदन्तत्वात्, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ''स्वौजस.'' इत्यादिना सु प्रत्यये, ''अतोऽम्'' इति सुस्थाने अमि, ''अमिपूर्वः'' इति पूर्वरूपे 'स्नातम्' इति रूपं सिद्धम्।

स्तुतस्त्वया विष्णुः- अत्र स्तु (ष्टु)-धातोः सकर्मकत्वात् ''निष्ठा'' इति कर्मणि क्तप्रत्यये, स्तु त इति जाते, इट्प्राप्ते, निषेधे, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति गुणे प्राप्ते, ''क्ङिति च'' इति निषेधे, स्तुत इति जाते, कृदन्तत्वात् ''कृत्तद्धित.'' इत्यादिना प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'स्तुतः' इति रूपं सिद्धम्।

विश्वं कृतवान् विष्णुः - अत्र डुकृञ्धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण कर्तरि क्तवतु प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ तवत् इति जाते, इट् प्राप्ते, निषेधे, ''सार्वधातुकार्धधातुकयो'' रिति गुणे प्राप्ते, कित्त्वात् ''क्ङिति च'' इति निषेधे, कृतवत् इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृतवत् स् इति जाते, ''अत्वसन्तस्य चाऽधातोः'' इति उपधादीर्घे, कृतवात् स् इति जाते, ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति नुमागमेऽनुबन्धलोपे, कृतवान् त् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ''संयोगान्तस्य लोपः'' इति तलोपे 'कृतवान्' इति रूपं सिद्धम्।

819. **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (8-2-42) ।। विधिसूत्रम् ।।**

रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च। ''शॄ'' हिंसायाम्। ॠत इत्। रपरः। णत्वम्। शीर्णः। भिन्नः। छिन्नः।

820. **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः (8-3-43) ।। विधिसूत्रम् ।।**

निष्ठा-तस्य नः स्यात्। द्राणः। ग्लानः।

---

819. **रदाभ्यामिति**- रश्च दश्चेति रदौ, ताभ्यां रदाभ्याम्, इतरेतरद्वन्द्वः। निष्ठायाः त् = निष्ठात्, तस्य = निष्ठातः, षष्ठीतत्पुरुषः। अर्थात् निष्ठासञ्ज्ञकस्य तकारस्येत्यर्थः। रदाभ्यामिति पञ्चम्याः द्विवचनम्। नः इति पदं प्रथमान्तं, दः इति पदञ्च षष्ठ्यन्तम्। अतः **रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठायाः तकारस्य नकारः स्यात्, निष्ठापेक्षया पूर्वदकारस्यापि इति सूत्रार्थो भवति।**

रूपसिद्धिः

शीर्णः (नाशितः) - इत्यत्र ''शॄ हिंसायां धातोः'' ''निष्ठा'' इति कर्मणि क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, शॄ त इति जाते, ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' इति इडागमे प्राप्ते, ''श्र्युकः किति'' निषेधे, ''सार्वधातु. इत्यादिना गुणे प्राप्ते, ''क्ङिति च'' इति निषेधे, ''ॠत इद् धातोः'' इति सूत्रेण ॠकारस्य इत्वे, रपरत्वे, शिर् त इति जाते, ''हलि च'' इति उपधा दीर्घे, शीर् त इति जाते, ''रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः'' इति तकारस्य नकारे, शीर् न इति जाते, ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इति नस्य णत्वे, शीर् ण इति जाते, जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमने शीर्ण इति जाते, ''कृत्तद्धित.'' इत्यादिना सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शीर्ण स् इति जाते, सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे, रेफस्य विसर्गे ''शीर्णः'' इति रूपं सिद्धम्।

भिन्नः (त्रोटितः) - इत्यत्र भिदिर् विदारणे इति धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भिद् त इति जाते, इट् प्राप्ते, ''एकाच.'' इत्यादिना निषेधे, लघूपधगुणे प्राप्ते, ''क्ङिति च'' इति निषेधे, ''रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः'' इति सूत्रेण दकारतकारयोः स्थाने नकारे भिन्न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'भिन्नः' इति रूपं सिद्धम्।

छिन्नः (कर्तितः) - 'छिदिर् द्वैधीकरणे' इति धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, छिद् त इति जाते, इट् प्राप्ते, निषेधे, गुणे प्राप्ते, निषेधे, ''रदाभ्यामि'' त्यादिना दकारतकारयोः नकारे छिन्न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'छिन्नः' इति रूपं सिद्धम्।

820. **संयोगादेति**- संयोगः आदिर्यस्य सः संयोगादिः, तस्मात् संयोगादेः। बहुव्रीहिसमासः। यण् अस्य अस्तीति यण्वान्, तस्य यण्वतः। ''रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः'' इति सूत्राद् ''निष्ठातो नः'' इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। ततः सूत्रस्यार्थः भवति - **यण्वतः संयोगादाकारान्ताद् धातोः परे निष्ठायाः तकारस्य नकारः स्यादिति।**

रूपसिद्धिः

द्राणः (कुत्सितः) - 'द्रा कुत्सायां गतौ' धातोः ''निष्ठा'' इति क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, द्रा त इति जाते, इट् प्राप्ते, ''एकाचेति'' निषेधे, ''संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः'' इति सूत्रेण तकारस्य नकारे, द्रा न इति जाते, ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे, द्राण इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'द्राणः' इति रूपं सिद्धम्।

ग्लानः (खिन्नः) - 'ग्लै हर्षक्षये' इति धातोः ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इति आत्वे ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ग्ला त इति जाते, ''संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः'' इति तस्य नत्वे, ग्ला न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'ग्लानः' इति रूपं सिद्धम्।

821. **ल्वादिभ्यः (8-2-44) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एकविंशतेः लूञादिभ्यः प्राग्वत्। लूनः। ज्याधातुः। ग्रहिज्येति- सम्प्रसारणम्।

822. **हलः (6-4-2) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अङ्गावयवाद्धलः परं यत् सम्प्रसारणं, तदन्तस्य दीर्घः। जीनः।

823. **ओदितश्च (8-2-45) ।। विधिसूत्रम् ।।**
भुजो भुग्नः। टु ओश्वि - उच्छूनः।

824. **शुषः कः (8-2-51) ।। विधिसूत्रम् ।।**
निष्ठा तस्य कः। शुष्कः।

825. **पचो वः (8-2-52) ।। विधिसूत्रम् ।।**
पक्वः। क्षै क्षये।

---

821. **ल्वादिभ्यः इति**- लू आदिर्येषां ते ल्वादयः, तेभ्यो ल्वादिभ्यः, तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। निष्ठायाः त्, तस्य निष्ठातः, षष्ठी-तत्पुरुषः। **लू आदयः एकविंशतिर्धातवः सन्ति तेभ्यः परे निष्ठायाः यः तकारः, तस्य नः स्यादिति सूत्रार्थः।**

822. **हलः इति**- हलः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। **अङ्गावयवाद् हलः परस्य सम्प्रसारणान्ताङ्गस्य अन्त्यं दीर्घः स्यादिति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

लूनः- 'लूञ् छेदने' धातोः ''निष्ठा'' इति क्त प्रत्यये, लू त इति जाते, इट् प्राप्ते ''श्र्युकः किति'' इति इटः निषेधे, ''सार्वधातुक.'' इत्यादिना गुणे प्राप्ते, ''क्ङिति च'' इति निषेधे, ''ल्वादिभ्यः'' इति तस्य नत्वे, लू न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'लूनः' इति रूपं सिद्धम्।

जीनः- 'ज्या वयोहानौ' धातोः 'निष्ठा' इति क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ज्या त इति जाते, इट् प्राप्ते, ''एकाचेति'' इण्निषेधे ''ग्रहिज्या.'' इत्यादिना सूत्रेण यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे, ज् इ आ त इति जाते, ''सम्प्रसारणाच्च'' इति पूर्वरूपे जित इति जाते, ''सार्वधातुका.'' इत्यादिना गुणे प्राप्ते, ''क्ङिति च'' इति गुणनिषेधे, ''हलः'' इति सूत्रेण दीर्घे जी त इति जाते, ''संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः'' इति सूत्रेण तकारस्य नकारे, जी न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'जीनः' इति रूपं सिद्धम्।

823. **ओदितश्चेति- ओत् (ओकारः) इत् यस्य सः ओदित्, तस्माद् ओदितः, बहुव्रीहिसमासः। ओदित्-धातोः परे यः निष्ठायाः तकारः, तस्य नकारो भवतीति सूत्रार्थः।**

824. **शुष इति**- शुषः इति पदं पञ्चम्यन्तम्। **शुष्धातोः परे यः निष्ठायाः तकारः, तस्य ककारो भवतीति सूत्रार्थः।**

825. **पच इति- पच्धातोः परे निष्ठायाः तकारस्य स्थाने वकारादेशः स्यादिति सूत्रार्थः।**

826. **क्षायो मः (8-2-52) ।। विधिसूत्रम् ।।**
क्षामः।

827. **निष्ठायां सेटि (6-4-52) ।। विधिसूत्रम् ।।**
णेर्लोपः। भावितः। भावितवान्। दृह हिंसायाम्।

828. **दृढः स्थूलबलयोः (7-2-20) ।। विधिसूत्रम् ।।**
स्थूले बलवति च निपात्यते।

---

826. **क्षायो म इति**– हर्षक्षयार्थकात् क्षै-धातोः ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इति सूत्रेण ऐकारस्य आत्वे, ततः प्रकृतसूत्रेण **धातोः परस्य निष्ठायाः तकारस्य स्थाने मकारादेशः स्यादिति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

भुग्नः (टेढा किया गया) – 'भुजो कौटिल्ये' इत्यस्माद् धातोः अनुबन्धलोपे, भुज् इति जाते, ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भुज् त इति जाते, इट् प्राप्ते, एकाचेति निषेधे ''ओदितश्च'' इति तकारस्य नकारे, भुज् न इति जाते, नत्वस्याद्धित्वात् ''चोः कुः'' इति जस्य गत्वे (कुत्वे) भुग् न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'भुग्नः' इति रूपं सिद्धम्।

उच्छूनः (फूला हुआ, सूजा हुआ)– उद् पूर्वकात् 'टुओ श्वि गतिवृद्धयोः' इति धातोः अनुबन्धलोपे, उद् श्वि इति जाते, ''निष्ठा'' इति क्तप्रत्यये, उद् श्वि त इति जाते, इट् प्राप्ते, ''श्वीदितो निष्ठायाम्'' इति इण्निषेधे, ''वचिस्वपियजादीनां किति'' इति वकारस्य उकारे सम्प्रसारणे, उद् श् उ इ त इति जाते, ''सम्प्रसारणाच्च'' इति पूर्वरूपे, उद् श् उ त इति जाते, ''हलः'' इति उकारस्य दीर्घे उद् शू त इति जाते, ''ओदितश्च'' इति तकारस्य नकारे, उद् शू न इति जाते, ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति दस्य जकारे श्चुत्वे उज् शू न इति जाते, ''खरि च'' इति जकारस्य चकारे चर्त्वे उच् शू न इति जाते, ''शश्छोऽटि'' इति विकल्पेन छत्वे, उच्छून इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'उच्छूनः' इति रूपं सिद्धम्।

शुष्कः– 'शुष शोषणे' धातोः अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, शुष् त इति जाते, ''शुषः कः'' इति तकारस्य ककारे, शुष् क इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'शुष्कः' इति रूपं सिद्धम्।

पक्वः– डुपचष् पाके (पच्) धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पच् त इति जाते, ''पचो वः'' इति तकारस्य वकारे, पच् व इति जाते, ''चोः कुः'' इति चकारस्य ककारे (कुत्वे), पक् व इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'पक्वः' इति रूपं सिद्धम्।

क्षामः– क्षै क्षये अकर्मकधातोः ''आदेच उपदेशेऽशिति'' इति ऐकारस्य आत्वे, ''गत्यर्थाकर्मक-श्लिष-शीङ्-स्थास-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च'' इति सूत्रेण कर्तरि अर्थे क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, क्षा त इति जाते, इट्प्राप्ते, ''एकाचेति'' निषेधे, क्षा त इति जाते, ''क्षायो मः'' इति सूत्रेण तकारस्य मकारे, क्षा म इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'क्षामः' इति रूपं सिद्धम्।

827. **निष्ठायामिति**– अत्र ''णेरनिटि'' इति सूत्राद् णेरित्यस्य ''आतो लोप इटि च'' इति सूत्राच्च आल्लोप इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। ''णेरनिटि'' इति सूत्रेण अनिडाद्यार्धधातुके परे एव णेर्लोपो भवति, न तु इट् परे, अतः **सेटः निष्ठायाः परे णिलोपः स्यादेतदर्थमस्य सूत्रस्य प्रारम्भः कृतः।**

828. **दृढः स्थूलेति** – ''दृढः स्थूलबलयोरिति'' सूत्रं निपातनविधायकम्। अन्यादृशप्रयोगे प्राप्ते अन्यादृशकरणं निपातनम्।''

829. **दधातेर्हिः (7-4-42) ।। विधिसूत्रम् ।।**
तादौ किति। हितम्।

830. **दो दद्घोः (7-4-46) ।। विधिसूत्रम् ।।**
घु - संज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। दत्तः।

831. **लिटः कानज्वा (3-2-106) ।। विधिसूत्रम् ।।**

832. **क्वसुश्च (3-2-107) ।। विधिसूत्रम् ।।**
लिटः कानच् क्वसुश्च वा स्तः। तङानावात्मनेपदम्। चक्राणः।

---

829. **दधातेर्हिः** इति प्रकृतसूत्रे ''द्यति-स्यति-मा-स्थाम् इत् ति किति'' इति तादिकितः इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अतः सूत्रस्यार्थो भवति - ''**धा**'' - **धातोः स्थाने ह्यादेशः स्यात्तादि कित्परे इति।**

रूपसिद्धिः

भावितः, भावितवान् - भू सत्तायां धातोः ''हेतुमति च'' इति णिच्-प्रत्यये, भू इ इति जाते, ''अचो ञ्णिति'' इति सूत्रेण वृद्धौ, भौ इ इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' इति औकारस्य आवादेशे भ् आव् इ इति जाते, ''सनाद्यन्ता धातवः'' इति सूत्रेण धातुसञ्ज्ञायां, भावि इति सकर्मकाद्धातोः ''निष्ठा'' इति क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भावि त इति जाते, ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' इति सूत्रेण इऽागमे, अनुबन्धलोपे, भावि इ त इति जाते, ''निष्ठायां सेटि'' इति सूत्रेण णिलोपे, भाव् इ त इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'भावितः' इति रूपं सिद्धम्।

भावितवान्- क्तवतुप्रत्यये कृते, इडागमेऽनुबन्धलोपे भावि इ तवत् इति जाते, णिलोपे, भाव् इ तवत् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सु प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भावितवत् स् इति जाते, ''अत्वसन्तस्य चाऽधातोः'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे भावितवात् स् इति जाते, ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति सूत्रेण नुमागमे, अनुबन्धलोपे भावितवान् त् स् इति जाते, हल्ङ्यादिसलोपे, संयोगान्ततकारस्य लोपे, 'भावितवान्' इति रूपं सिद्धम्।

हितम्- डुधाञ् धारण-पोषणयोः (धा) धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, धा त इति जाते, इट् प्राप्ते, इण्निषेधे, ''घुमास्थागापाजहातिसां हलि'' इति ईत्वे प्राप्ते, ''दधातेर्हि'' इति धा स्थाने हि आदेशे, हित इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हितम्' इति रूपं सिद्धम्।

830. **दो दद्घोरिति** - दाधातोः षष्ठ्येकवचने दः इति रूपं, दद् इति प्रथमान्तम्। घु इत्यस्य षष्ठ्येकवचने घोः इति रूपं जायते। अत एव सूत्रस्यार्थो भवति यद् **घुसञ्ज्ञकस्य दा-धातोः स्थाने दद् इत्यादेशः स्यात्तादि-किति परे।**

831. **लिटः कानज्वेति**- अत्र सूत्रे 'छन्दसि' इत्यस्य 'भूते' इत्यस्य च अनुवृत्तिः समायाति। ततः सूत्रस्यार्थो भवति - **छन्दसि भूते लिटः स्थाने कानजादेशः स्यादिति।**

832. **क्वसुश्चेति**- क्वसुश्चेत्यस्मिन् सूत्रे 'छन्दसि' भूते इति पदद्वयम् अनुकृष्यते। **छन्दसि भूतार्थे लिटः कानच् क्वसुश्चादेशः स्यादिति सूत्रार्थः।**

833. **म्वोश्च (8-2-65) ।। विधिसूत्रम् ।।** मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः। जगन्वान्।

834. **लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (3-2-124) ।। विधिसूत्रम् ।।** अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः। शबादिः। पचन्तं चैत्रं पश्य।

835. **आने मुक् (7-2-82) ।। विधिसूत्रम् ।।** अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित्। सन् द्विजः।

---

833 **म्वोश्चेति- म् च व् च म्वौ, तयोः=म्वोः, इरेतरद्वन्द्वः। मान्तस्य धातोर्नत्वं स्याद् म्वोः परतः इति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

दत्तः- अत्र दा (डुदाञ् दाने) धातोः ''निष्ठा'' इति सूत्रेण क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ''दाधाघ्वदाप्'' इति सूत्रेण 'दा' धातोः घुसञ्ज्ञायां ''दो दद्घोः'' इति सूत्रेण दा स्थाने दद् इत्यादेशे, दद् त इति जाते, ''खरि च'' इति दकारस्य (चर्त्वे) तकारे दत्त इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'दत्तः' इति रूपं निष्पन्नम्।

चक्राणः - 'डुकृञ् करणे' धातोः कर्तृविवक्षायां भूतसामान्ये ''छन्दसि लिट्'' इति लिट् प्रत्यये, ''लिटः कानज्वा'' इति लिटः कानजादेशेऽनुबन्धलोपे, कृ आन इति जाते। स्थानिवद्भावात् ''लिटि धातोरनभ्यासस्य इति धातोः द्वित्वे, कृ कृ आन इति जाते ''पूर्वोऽभ्यासः'' इति अभ्याससञ्ज्ञायाम्, ''उरत्'' इति पूर्व-अभ्याससञ्ज्ञकस्य ऋकारस्य अत्वे, रपरत्वे, कर् कृ आन इति जाते, ''हलादिशेषः'' इति रेफलोपे, क कृ आन इति जाते, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति ऋकारस्य अकारे गुणे प्राप्ते, कानचः कित्त्वात् ''क्ङिति च'' इति निषेधे, ''इको यणचि'' इति ऋकारस्य र् यणि कृते, च क् र् आन इति जाते, ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' इति नस्य णत्वे, च क् र् आ ण इति जाते, कृदन्तत्वात् चक्राण इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'चक्राणः' इति रूपं सिद्धम्।

जगन्वान्- गम् (गम्लृ गतौ)- धातोः ''छन्दसि भूते'' इति लिट् प्रत्यये, गम् लिट् इति जाते, ''क्वसुश्च'' इति लिटः क्वसु इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे, गम् वस् इति जाते, स्थानिवद्भावात् ''लिटि धातोरनभ्यासस्य'' इति धातोः द्वित्वे, गम् गम् वस् इति जाते, ''पूर्वोऽभ्यासः'' इति पूर्वस्य अभ्याससञ्ज्ञायां, ''हलादिशेषः'' इति अभ्यासमकारस्य लोपे, ग गम् वस् इति जाते, ''कुहोश्चु'' इति पूर्वगकारस्य जकारे (चुत्वे) ज गम् वस् इति जाते, ''म्वोश्च'' इति मस्य नत्वे जगन्वस् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सुप्रत्यये, जगन्वस् स् इति जाते, ''उगिदचाम्.'' इत्यादिना नुमागमेऽनुबन्धलोपे, जगन्वन् स् स् इति जाते, ''सान्तमहतः संयोगस्य'' इति उपधादीर्घे, जगन्वान् स् स् इति जाते, हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते ''जगन्वान्'' इति रूपं सिद्धम्।

834. **लटः शतृशानचाविति**- लटः शतृ - शानचौ अप्रथमासमानाधिकरणे इति सूत्रच्छेदः। शता च शानच् च शतृशानचौ, इतरेतरद्वन्द्वः। न प्रथमा अप्रथमा, नञ् समासः। **अप्रथमासमानाधिकरणे लटः स्थाने शतृ-शानचौ प्रत्ययौ वा स्तः इति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

पचन्तं चैत्रं पश्य- इत्यत्र पच् (डुपचष्) धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लट् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पच् ल् इति जाते, ''लटः शतृ.'' इत्यादिना सूत्रेण लट्स्थाने शतृ आदेशे, अनुबन्धलोपे पच् अत् इति जाते, ''तिङ् शित्सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, ''कर्तरि शप्'' इति शपागमे, अनुबन्धलोपे, पच् अ अत् इति जाते, ''अतो गुणे'' इति (अ+अ) पररूपे अ कृते, पचत् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण अम्-प्रत्यये, पचत् अम् इति जाते, ''उगिदचामिति'' नुमागमेऽनुबन्धलोपे, पचन् त् अम् इति जाते, ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे, पचं तम् इति जाते, ''अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'' इति अनुस्वारस्य नकारे परसवर्णे 'पचन्तम्' इति रूपं सिद्धम्।

835. **आने इति** - अङ्गस्याधिकारे ''आने मुक्'' इति सूत्रस्य पाठः वर्तते। ''अतो येयः'' इति सूत्राच्च अत् इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अतः सूत्रार्थो वेविद्यते-**अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्याद् आने परे।**

रूपसिद्धिः

पचमानं चैत्रं पश्य- अत्र पच् (डुपचष्) - धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लट् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''लटः शतृशानचा.'' इत्यादिना लटः शानज्-आदेशेऽनुबन्धलोपे, पच् आन इति जाते, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, शपागमेऽनुबन्धलोपे, पच् अ आन इति जाते, ''आने मुक्'' इति मुगागमेऽनुबन्धलोपे, पचम् आन इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना अम्-प्रत्यये, पचमान अम् इति जाते, ''अमि पूर्वः'' इति पूर्वरूपे, 'पचमानम्' इति रूपं सिद्धम्।

836. **विदेः शतुर्वसुः (7-1-36) ।। विधिसूत्रम् ।।**
वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा। विदन्। विद्वान्।

837. **तौ सत् (3-2-127) ।। विधिसूत्रम् ।।**
तौ शतृशानचौ सत्सञ्ज्ञौ स्तः।

838. **लृटः सद्वा (3-3-14) ।। विधिसूत्रम् ।।**
लृटः शतृशानचौ वा स्तः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन अप्रथमा समानाधिकरणे प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम्। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य।

---

836. **विदेरिति**- ''विदेः शतुर्वसुः'' इत्यस्मिन् सूत्रे विदेरिति पञ्चम्यन्तं पदम्। शतुरिति पदं षष्ठ्यन्तम्। वसुरित्यत्र प्रथमाविभक्तिः। सूत्रार्थो वर्तते यद् **विद्-धातोः परे शतृप्रत्ययस्य स्थाने विकल्पेन वसुरादेशः स्यादिति।**

837. **तौ सत् इति**- तत् शब्दः भवति बुद्धिस्थस्य परामर्शकः, अतः बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् तौ इति पदेन शतृशानचौ प्रत्ययौ गृह्येते। **तयोः (शतृ-शानच्-प्रत्यययोः) सत्-सञ्ज्ञा स्यादिति सूत्रार्थः।**

838. **लृटः सद्वेति**- लृटः स्थाने सत्सञ्ज्ञकौ प्रत्ययौ विकल्पेन स्याताम्।

रूपसिद्धिः

सन् द्विजः- 'अस् भुवि' धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लटि, अनुबन्धलोपे, अस् ल् इति जाते, ''लटः शतृ.'' इत्यादिना सूत्रेण लटः स्थाने शतृ-आदेशेऽनुबन्धलोपे, अस् अत् इति जाते, सार्वधातुकसञ्ज्ञायां, ''कर्तरि शप्'' इति शबागमे, ''अदिप्रभृतिभ्यः शपः'' इति शब्लुकि, ''श्नसोरल्लोपः'' इति अस् इत्यस्य अलोपे, स् अत् इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् ''स्वौजस. इत्यादिना सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सत् स् इति जाते, ''उगिदचां.'' इत्यादिना नुमागमेऽनुबन्धलोपे, सन् त् स् इति सलोपे, संयोगान्त-तलोपे 'सन्' इति रूपं सिद्धम्।

विद्वान्, विदन्- विद् धातोः ''वर्तमाने लट्'' इति लट् लकारेऽनुबन्धलोपे, ''लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि-करणे'' इति लटः शत्रादेशे, अनुबन्धलोपे, विद् अत् इति जाते, ''विदेः शतुर्वसुः'' इति सूत्रेण शतृ-स्थाने वस्वादेशेऽनुबन्धलोपे, विद् वस् इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सौ, ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, विद् वन् स् स् इति जाते, ''सान्तमहतः संयोगस्य'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, विद्वान् स् स् जाते, हल्ङ्यादिना सलोपे संयोगान्तलोपे च 'विद्वान्' इति रूपं सिद्धम्। वस्वाभावपक्षे शतृप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शपि, शपो लुकि 'विदत्' इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, नुमागमेऽनुबन्धलोपे, सलोपे, विदन् त् इति जाते, संयोगान्त-तलोपे 'विदन्' इति रूपं सिद्धम्।

करिष्यन्तं करिष्यमाणं वा पश्य - अत्र कृ धातोः लृट् लकारे ''लृटः सद्वा'' इति सूत्रेण विकल्पेन शतृप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कृ अत् इति जाते,'' आर्धधातुकसञ्ज्ञायां ''स्यतासीलृलुटोः'' इति सूत्रेण स्य-प्रत्यये, ''ऋद्धनोः स्ये'' इति इडागमे, कृ इ स्य अत् इति जाते, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण ऋकारस्य-अ गुणे, रपरत्वे, कर् इ स्य अत् इति जाते, ''आदेश-प्रत्यययोरिति'' सस्य षत्वे, करिष्य अत् इति जाते, ''अतो गुणे'' इति अकार-अकारयोः स्थाने अकारे पररूपे, करिष्यत् इति जाते, कृदन्तवात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां द्वितीयायाः एकवचने अम् प्रत्यये, करिष्यत् अम् इति जाते, ''उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः'' इति नुमागमेऽनुबन्धलोपे, करिष्यन् त् अम् इति जाते, ''नस्यानुस्वारे'', परसवर्णे 'करिष्यन्तम्' इति रूपं सिद्धम्। शत्रभावपक्षे शानच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, मुमागमेऽनुबन्धलोपे करिष्यम् आन इति जाते, नस्य णत्वे, करिष्यमाण इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'करिष्यमाणम्' इति रूपं सिद्धम्।

839. **आक्वेस्तच्छील - तद्धर्म - तत्साधुकारिषु (3-2-134) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**
क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः।

840. **तृन् (3-2-135) ।। विधिसूत्रम् ।।**
कर्ता कटान्।

841. **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् (3-2-155) ।। विधिसूत्रम् ।।**

842. **षः प्रत्ययस्य (1-3-6) ।। सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**
प्रत्ययस्यादिः षः इत्सञ्ज्ञः स्यात्। जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी।

843. **सनाशंस भिक्ष उः (3-2-168) ।। विधिसूत्रम् ।।**
चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः।

---

839. **आक्वेरिति**- आ इति अव्ययम्। स (धात्वर्थः) शीलं = स्वभावो यस्य स तच्छीलः, बहुव्रीहिसमासः। स (धात्वर्थः) धर्मः = आचारः = कुलाचारो यस्य स तद्धर्मा इति बहुव्रीहिः। साधु (सम्यक्प्रकारेण) करोतीति साधुकारी। तस्य साधुकारी तत्साधुकारी, षष्ठीतत्पुरुषः। तच्छीलश्च तद्धर्मा च तत्साधुकारी च तच्छीलतद्धर्म-तत्साधुकारिणः, तेषु तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिषु। इतरेतरद्वन्द्वः।

840. **तृन् इति- धातोः तृन्प्रत्ययः स्यात्ताच्छील्यादिषु अर्थेषु।**
कर्ता कटान्- कटान् करोति तच्छीलः इत्यर्थे कृधातोः "तृन्" इति सूत्रेण तृन् - प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण गुणे, रपरत्वे, कर्तृ इति जाते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायां "ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च" इति सूत्रेण अनङादेशेऽनुबन्धलोपे "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति सूत्रेण उपधादीर्घे, सलोपे नलोपे च कृते कर्ता इति रूपस्य सिद्धिर्जायते।

841. जल्पभिक्षेति- **जल्पश्च, भिक्षश्च, कुट्टश्च, लुण्टश्च, वृङ् च, तस्मात् जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः, समाहारद्वन्द्वः। जल्प, भिक्ष, कुट्ट, लुण्ट, वृङ, एभ्यः पञ्चभ्यः धातुभ्यः षाकन्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।**

842. **षः प्रत्ययस्येति- प्रत्ययस्यादौ यः षः, तस्य इत्सञ्ज्ञा स्यादिति सूत्रस्यार्थः।**

रूपसिद्धिः

जल्पाकः- 'जल्प व्यक्तायां वाचि धातोः' "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्" इति सूत्रेण षाकन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, जल्पाक इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'जल्पाकः' इति रूपं सिद्धम्।
भिक्षाकः- भिक्ष्+षाकन् (आक)। [भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च]
कुट्टाकः- कुट्ट्+षाकन् (आक)। [कुट्ट, छेदनभर्त्सनयोः]
लुण्टाकः- लुण्ट्+षाकन् (आक)। [लुण्ट स्तेये]
वराकः- वृङ्+षाकन् (आक)। [वृङ सम्भक्तौ]
वराकी- वृङ्+षाकन् (आक)+ङीष्। [षिद्गौरादिभ्यश्च]

843. **सनाशंसेति**- सन् च आशंसश्च भिक्ष् च सनाशंसभिक्ष्, तस्मात् = सनाशंसभिक्षः। समाहारद्वन्द्वसमासः। अत्र **सन्नन्ताद् आङ्पूर्वकात् शंस्धातोः भिक्षधातोश्च उप्रत्ययः स्यात्ताच्छील्यादिषु अर्थेषु इति सूत्रार्थः।**

844. **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् (3-2-177) ।। विधिसूत्रम् ।।** विभ्राट्। भाः।

844. **भ्राजभास इति- भ्राजश्च भासश्च धुर्विश्च द्युतश्च ऊर्जिश्च पृ च जुश्च ग्रावस्तुश्च तस्मात् = भासभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः, समाहारद्वन्द्वः। भ्राज्, भास्, धुर्वि, द्युत्, ऊर्जि, पृ, जु, ग्रावस्तु एभ्यः धातुभ्यः क्विप्प्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिषु अर्थेषु।** क्विप् इत्यत्र हलन्त्यमिति पकारेत्सञ्ज्ञकः। ककारेत्सञ्ज्ञकः 'लशक्वतद्धिते' इति सूत्रेण, इकारस्येत्सञ्ज्ञा ''उपदेशेऽजनुनासिक इत्'' इति सूत्रेण, वकारस्य लोपश्च ''वेरपृक्तस्य'' इति सूत्रेण भवति, एवं क्विप्प्रत्ययस्य सर्वापहारलोपो भवति।

चिकीर्षुः- सन्नन्तात् चिकीर्षधातोः (डुकृञ्+सन्) ''**सनाशंस भिक्ष उः**'' इति सूत्रेण उप्रत्यये, चिकीर्ष उ इति जाते, ''**अतो लोपः**'' इति सूत्रेण अलोपे, चिकीर्षु इति जाते, ''कृत्तद्धितेति'' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'चिकीर्षुः' इति रूपं सिद्धम्।

आशंसुः- आङ्-उपसर्गपूर्वकात् 'शसि इच्छायाम्' धातोः ''इदितो नुम्-धातोः'' इति नुमागमे, ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति नस्यानुस्वारे, आशंस् इति जाते, तच्छीलादिकर्तृविवक्षायां, ''सनांशसभिक्ष उः'' इति सूत्रेण उ-प्रत्यये, आशंसु इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये ''आशंसुः'' इति रूपं सिद्धम्।

भिक्षुः- 'भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च' धातोः ''सनाशंसभिक्ष उः'' इति सूत्रेण उ-प्रत्यये, भिक्ष् उ इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये ''भिक्षुः'' इति रूपं सिद्धम्।

विभ्राट्- 'वि' इत्युपसर्गपूर्वकाद् भ्राजृ-दीप्तौ इत्यस्माद्धातोरनुबन्धलोपे, विभ्राज् इति जाते, ''भ्राजभास.'' इत्यादिना सूत्रेण क्विप्प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, ''कृत्तद्धितेति'' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राजच्छशां षः'' इति सूत्रेण जकारस्य षकारे, विभ्राष् स् इति जाते, ''झलां जशोऽन्ते'' इति षस्य डत्वे (जश्त्वे), विभ्राड् स् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति सूत्रेण विकल्पेन डकारस्य टकारे सलोपे 'विभ्राट्' इति रूपं सिद्धम्। पक्षे विकल्पाभावे विभ्राड् इति रूपं निष्पन्नम्।

भाः- भासृ दीप्तौ धातोः क्विप्-प्रत्यये, सर्वापहारलोपे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये, भास् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सूत्रेण सलोपे, भास् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे 'भाः' इति रूपं सिद्धम्।

धूः- धुर्व् (धुर्वी हिंसायाम्) धातोः क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, धुर्व् इति जाते ''राल्लोपः'' इति सूत्रेण वलोपे, धुर् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, धुर् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, धुर् इति जाते, ''र्वोरुपधाया दीर्घ इकः'' इत्युपधादीर्घे, धूर् इति जाते, रेफस्य विसर्गे 'धूः' इति रूपं सिद्धम्।

विद्युत्- 'वि' पूर्वकाद् द्युत्-दीप्तौ धातोः क्विप्-प्रत्यये, सर्वापहारलोपे, कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावे, विद्युत् इति जाते, प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, विद्युत् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'' सलोपे, 'विद्युत्' इति रूपं सिद्धम्।

ऊर्क्- ऊर्ज् बलप्राणनयोः धातोः ''भ्राजभास.'' इत्यादिना सूत्रेण क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ऊर्ज् स् इति जाते, ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' इति सलोपे, ऊर्ज् इति जाते, संयोगान्तजलोपे प्राप्ते, ''रात्सस्य'' इति निषेधे, ''चोः कुः'' इति जस्य गत्वे (कुत्वे), ऊर्ग् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति सूत्रेण विकल्पेन गकारस्य ककारे चर्त्वे 'ऊर्क्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे 'ऊर्ग्' इति रूपं सिद्धम्।

पूः- पृधातोः ''भ्राजभास.'' इति क्विप्-प्रत्यये, पृ क्विप् इति जाते, क्विपः सर्वापहारलोपे, ''उदोष्ठ्यपूर्वस्य'' इति सूत्रेण ऋकारस्य उत्वे, रपरत्वे, पुर् इति जाते, प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पुर् स् इति जाते, ''र्वोरुपधायाः दीर्घ इकः'' इति सूत्रेण दीर्घे पूर् स् इति जाते, सलोपे, रेफस्य विसर्गे 'पूः' इति रूपं सिद्धम्।

जूः- जु इति (वेगितायां गतौ) सौत्र धातोः ''भ्राजभास.'' इत्यादिना सूत्रेण क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, जु इति जाते, दृशिग्रहणस्य अपकर्षाज्जवतेः दीर्घः ('अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति 'दृश्यते' पदस्य अपकर्षणात् मन्यते यत् कानिचित् कार्याणि लोके तु दृश्यन्ते परन्तु शास्त्रविहीतानि न भवन्ति)। अतः अत्रापि दीर्घे जू इति जाते, ''प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्पये, अनुबन्धलोपे, जू स् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे 'जूः' इति रूपं सिद्धम्।

ग्रावस्तुत्- ग्रावाणं स्तौति तच्छीलः इति विग्रहे ग्रावन् अम् पूर्वकात् स्तु धातोः ''भ्राजभास.'' इत्यादिना सूत्रेण क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, ग्रावन् अम् स्तु इति जाते, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां कृते, ग्रावन् अस् (ङस्) स्तु इति जाते, समासे, सुब्लुकि, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति नलोपे, गाव स्तु इति जाते, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति तुगागमे, अनुबन्धलोपे, ग्रावस्तुत् इति जाते, प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ग्रावस्तुत् स् इति जाते, सलोपे 'ग्रावस्तुत्' इति रूपं सिद्धम्।

845. **राल्लोपः (6-4-21) ।। विधिसूत्रम् ।।**

रेफाच्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादौ क्ङिति। धूः। विद्युत्। ऊर्क्। पूः। दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः। जूः। ग्रावस्तुत्।

(वा.) क्विब् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च। वक्तीति वाक्।

846. **च्छ्वोः शूडनुनासिके च (6-4-19) ।। विधिसूत्रम् ।।**

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् ''श'', 'ऊठ्' इत्यादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति। पृच्छतीति प्राट्। आयतं स्तौतीति आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः। जूरुक्तः। श्रयति हरिं श्रीः।

847. **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे (3-2-182) ।। विधिसूत्रम् ।।**

दाबादेः ष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे। दात्यनेन दात्रम्। नेत्रम्।

---

845. **राल्लोप इति**- ''राल्लोपः'' इत्यस्मिन् सूत्रे ''छ्वोः शूडनुनासिके च'' इति सूत्रात् छ्वोः इत्यस्य ''अनुदात्तोपदेश'' इति सूत्राच्च झलि क्ङिति इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अतः **रेफाच्छ्वोः लोपः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति इति सूत्रार्थः।**

क्विब्वचि इति- वच् प्रच्छ् आयतस्तु कटप्रु जु श्रि एभ्यः धातुभ्यः क्विप्प्रत्ययः अचश्च दीर्घः, असम्प्रसारणं च स्यादिति वार्तिकार्थः।

846. **छ्वोरिति**- च्छ् च व् च च्छ्वौ, तयोः = च्छ्वोः। इतरेतरद्वन्द्वः। **सतुक्कस्य छस्य वस्य च स्थाने क्रमात् 'श', 'ऊठ्' इत्यादेशौ स्तः अनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति इति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

वाक्- वच् धातोः ''क्विब्वचि.'' इत्यादिना क्विप् प्रत्यये, तस्य सर्वापहारलोपे, ''क्विब्वचि.'' इत्यादिना वार्तिकेन उपधादीर्घे सम्प्रसारणस्य च निषेधे वाच् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये ''चोः कुः'' इति कुत्वे 'वाक्' इति रूपं सिद्धम्।

प्राट्- प्रच्छ् धातोः ''क्विब्वचि.'' इत्यादिना वार्तिकेन क्विप्-प्रत्यये, दीर्घेऽसम्प्रसारणे च कृते, प्राच्छ् क्विप् इति जाते, क्विपः सर्वापहारलोपे, प्राच्छ् इति जाते, ''छ्वोः शूडनुनासिके च'' इति च्छ् स्थाने श्-आदेशे, प्राश् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, हल्ङ्यादिलोपे, ''व्रश्चभ्रस्ज.'' इत्यादिना शस्य षत्वे, प्राष् इति जाते, ''झलां जशोऽन्ते'' इति षस्य डत्वे (जश्त्वे), प्राड् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन डस्य टत्वे (चर्त्वे) 'प्राट्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे (चर्त्वाभावे) 'प्राड्' इति रूपं सिद्धम्।

आयतस्तूः- ''आयतं (सविस्तरं) स्तौति तच्छीलः'' इति विग्रहे, आयत अम् पूर्वकात् स्तुधातोः ''क्विब्वचि. इत्यादिना वार्तिकेन क्विप्-प्रत्यये, धातोः दीर्घे, क्विपः सर्वापहारलोपे, वार्तिकोक्तसामर्थ्यात् समासे, 'आयतस्तू' इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'आयतस्तूः' इति रूपं सिद्धम्।

कटप्रूः- कटं प्रवते (श्मशानं गच्छति तच्छीलः) इति विग्रहे, कट अम् पूर्वकात् प्रु धातोः ''क्विब्वचि.'' इत्यादिना वार्तिकेन क्विप्-प्रत्यये, दीर्घे, क्विपः सर्वापहारलोपे, वार्तिकसामर्थ्यात् समासे, कटप्रू इति जाते, कित्त्वादार्धधातुकगुणनिषेधे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'कटप्रूः' इति रूपं सिद्धम्।

श्रीः- श्रयति हरिं तच्छीलेति विग्रहे, श्रि (श्रिञ् सेवायाम्) धातोः ''क्विब्वचि.'' इत्यादिना क्विप्-प्रत्यये, दीर्घे, क्विपः सर्वापहारलोपे, श्री इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, 'श्रीः' इति रूपं सिद्धम्।

847. **दाम्नीतिः**- दाप् च नीश्च शसश्च युश्च युजश्च स्तुश्च तुदश्च सिश्च सिचश्च मिहश्च पतश्च दशश्च नह् च एषां समाहारः, तस्मात् दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः। समाहारद्वन्द्वः। शस, युज, तुद, सिच, मिह, पत दश एषु अकारः उच्चारणार्थः। **दाप्, नी, शस्, यु, युज्, स्तु, तुद्, सि, सिच्, मिह्, पत्, दश्, नह् एभ्यः त्रयोदशधातुभ्यः करणेऽर्थे ष्ट्रन्-प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।**

848. **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (7-2-9) ।। निषेधसूत्रम् ।।** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्त्रम्। सेत्रम्। मेढ्रम्। पत्रम्। दंष्टा। नद्ध्री।

849. **अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इत्रः (3-2-184) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अरित्रम्। लवित्रम्। धुवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्।

850. **पुवः सञ्ज्ञायाम् (3-2-185) ।। विधिसूत्रम् ।।** पवित्रम्।

---

848. **तितुत्र इति**– तिश्च तुश्च त्रश्च तश्च थश्च सिश्च सुश्च सरश्च कश्च सश्च एषाम् इतरेतरद्वन्द्वः, ततः सप्तमी। **ति तु त्र त थ सि सु सर क स एभ्यः दशकृतप्रत्ययेभ्यः इट् न स्यात्।**

849. **अर्तिलू इति**– अर्तिश्च लूश्च धूश्च सूश्च खनश्च सहश्च चर् च एषां समाहारद्वन्द्वः। ततः पञ्चमी। **ऋ लू धू सू खन सह चर् एभ्यः सप्तधातुभ्यः इत्रप्रत्ययः स्यात्।**

850. **पुवः सञ्ज्ञायामिति**– पुवः इति पदेन पूङ्पूञोरुभयोर्ग्रहण करणे इत्र चानुवर्तते। ततः **पूङ् धातोः पूञ् धातोश्च इत्र प्रत्ययःस्यात् करणेऽर्थे, इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।**

रूपसिद्धिः

दात्रम्– दाति अनेन इत्यर्थे दाप् धातोः ''दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे'' इति सूत्रेण ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, दा ष्ट्र इति जाते, षकारस्य इत्सञ्ज्ञायां, तस्य लोपे, टस्य तत्वे जाते, दात्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'दात्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

नेत्रम्– 'नीयते अनेन इति अर्थे' (णीञ् प्रापणे) धातोः ''दाम्नीशस.'' इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, नी त्र इति जाते, ''आर्धधातुकं शेषः'' इति सूत्रेण आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण ईकारस्य एकारे गुणे, ने त्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'नेत्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

शस्त्रम्– शसति (हिंसति) अनेनेति अर्थे, शसु हिंसायाम् इत्यस्माद् धातोः ''दाम्नीशस.'' इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शस् त्र इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम् इडागमे प्राप्ते, '' 'तितुत्रतथसि.'' इत्यादिना सूत्रेण इण्निषेधे 'शस्त्र' इति जाते, कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'शस्त्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

योत्रम्– युवन्त्यनेन इति अर्थे यु मिश्रणे धातोः ''दाम्नीशस.'' इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन्, प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, यु त्र इति जाते, इडागमे प्राप्ते, इण्निषेधे, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण गुणे, योत्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये, 'योत्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

योक्त्रम्– युञ्जन्त्यनेनेति अर्थे युजिर्-योगे धातोः''दाम्नी. इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, युज् त्र इति जाते, इट् प्राप्ते, निषेधे, लघूपधगुणे, योज् त्र इति जाते, ''चोः कुः'' इति कुत्वेन जकारस्य गकारे (कुत्वे), योग् त्र इति जाते, ''खरि च'' इति गकारस्य ककारे चर्त्वे, योक्त्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'योक्त्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

स्तोत्रम्– स्तुवन्ति अनेनेत्यर्थे स्तु (ष्टुञ् स्तुतौ) धातोः''दाम्नी. इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, स्तु त्र इति जाते, गुणे, इट् प्राप्ते, इण्निषेधे, स्त्रो त्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'स्तोत्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

तोत्त्रम्– ''तुदन्त्यनेनेति'' अर्थे तुद्व्यथने धातोः''दाम्नी.'' इत्यादिना सूत्रेण ष्ट्रन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, तुद् त्र इति जाते, लघूपधगुणे, तोद् त्र इति जाते, ''खरि च'' इति चर्त्वे, तोत्त्र इति जाते, इट् प्राप्ते, ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' इति निषेधे, प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'तोत्त्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

सेत्रम्– सिन्वन्ति अनेनेति अर्थे सि (षिञ् बन्धने) धातोः ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सि त्र इति जाते, गुणे, सेत्र इति जाते, इट्प्राप्ते, ''एकाच उपदेशे.'' इत्यादिना इण्निषेधे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सेत्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

सेक्त्रम्- सिञ्चन्त्यनेनेति अर्थे सिच् (षिच क्षरणे) धातोः ष्ट्रन्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सिच् त्र इति जाते, लघूपधगुणे, कुत्वे, सेक् त्र इति जाते, इट् प्राप्ते, एकाचेति निषेधे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सेक्त्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

मेढ्रम्- मेहन्त्यनेनेत्यर्थे मिह् (मिह सेचने) धातोः ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, मिह् त्र इति जाते, लघूपधगुणे, मेह् त्र इति जाते, "हो ढः" इति हस्य ढत्वे, मेढ् त्र इति जाते, "झषस्तथोर्धोऽधः" इति तकारस्य धकारे, मेढ् ध्र इति जाते, "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्रेण ष्टुत्वे, मेढ् ढ्र इति जाते, "ढो ढे लोपः" इति पूर्वढकारस्य लोपे मेढ्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'मेढ्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

पत्रम्- पतन्ति अनेनेति अर्थे पत् (पत्लृ गतौ) धातोः ष्ट्रन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पत् त्र इति जाते, इट् प्राप्ते, "तितुत्र." इत्यादिन इण्निषेधे, पत् त्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'पत्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

दंष्ट्रा- दशन्त्यनयेति अर्थे दंश् (दंश दशने) धातोः ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, दंश् त्र इति जाते, "व्रश्च." इति शस्य षत्वे दंष् त्र इति जाते, ष्टुत्वे, दंष्ट्र इति जाते, स्त्रीत्वे टाप्-प्रत्यये, सवर्णदीर्घे 'दंष्ट्रा' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'दंष्ट्रा' इति रूपं सिद्धम्।

नद्ध्री- नह्यतेऽनयेति अर्थे नह् (णह बन्धने) धातोः ष्ट्रन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, नह् त्र इति जाते, "नहो धः" इति हस्य धत्वे, नध् त्र इति जाते, "झषस्तथोर्धोऽधः" इति तस्य धत्वे, नध् ध्र इति जाते, "झलां जश् झशि" इति पूर्वधकारस्य दकारे (जश्त्वे) कृते, नद्ध्र इति जाते, "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, "यचि भम्" इति भसञ्ज्ञायां, "यस्येति च" इति अलोपे, 'नद् ध्री' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये, नद्ध्री इति रूपं सिद्धम्।

अरित्रम्- (नौकाचालनदण्डः)- ऋच्छति इर्यति वाऽनेनेति अर्थे ऋ गतिप्रापणयोः धातोः "अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इत्रः" इति इत्र प्रत्यये, ऋ इत्र इति जाते, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणे, रपरत्वे, अरित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'अरित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

लवित्रम्- लुनात्यनेनेति अर्थे इत्र प्रत्यये, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणे, लो इत्र इति जाते, "एचोऽयवायावः" इति ओकारस्य अवादेशे, लवित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'लवित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

धुवित्रम्- धुवति अनेन अग्निमिति अर्थे 'धू विधूनने' धातोः इत्र प्रत्यये, गुणे प्राप्ते, "गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्" इति निषेधे, "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" इति ऊकारस्य उवङादेशे, धुवित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'धुवित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

सवित्रम्- सुवति (प्रेरयति) अनेनेति अर्थे सू (षू प्रेरणे) धातोः इत्र प्रत्यये, गुणे, अवादेशे, सवित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये, 'सवित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

खनित्रम्- खनति अनेनेति अर्थे खन् (खनु अवदारणे) धातोः इत्र प्रत्यये, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'खनित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

सहित्रम्- सहतेऽनेनेति अर्थे सह् (षह मर्षणे) धातोः इत्र प्रत्यये, सहित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सहित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

चरित्रम्- चरति अनेनेति अर्थे चर् (चर गतिभक्षणयोः) धातोः इत्रप्रत्यये, चरित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'चरित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

पवित्रम्- पवते पुनाति वा अनेनेति अर्थे "पू (पूङ् पवने, पूञ् पवने) धातोः" "पुवः सञ्ज्ञायाम्" इति सूत्रेण इत्र प्रत्यये, पू इत्र इति जाते, गुणे, अवादेशे, पवित्र इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'पवित्रम्' इति रूपं सिद्धम्।

।।इति पूर्वकृदन्तम्।।

अभ्यासार्थ – प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठात्मकप्रश्नाः

1. 'कारकः' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
   (क) तृच् (ख) अकच्
   (ग) अकः (घ) ण्वुल्
2. तृजन्तरूपं किम्?
   (क) कर्ता (ख) कर्त्री
   (ग) कर्तृ (घ) सर्वाणि
3. कुम्भकारः इत्यत्र कः प्रत्यय?
   (क) कार (ख) अच्
   (ग) अण् (घ) अञ्
4. चरेष्टः इति सूत्रेण प्रत्ययो भवति –
   (क) एष्ट (ख) टक्
   (ग) ट (घ) ष्ट
5. शुष्कः इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
   (क) कः (ख) ट
   (ग) क्त (घ) अच्
6. 'हितम्' इत्यत्र धातुरस्ति –
   (क) ओहाक् (ख) डुधाञ्
   (ग) हि (घ) क-खौ
7. 'पचन्तम्' इति प्रत्ययः अस्ति –
   (क) अत् (ख) शतृ
   (ग) तम् (घ) अन्तम्
8. 'मन्त्री' इत्यत्र प्रत्ययः अस्ति –
   (क) इन् (ख) इनि
   (ग) णिनि (घ) ई
9. गृहम् इत्यत्र धातुः कः?
   (क) गृह् (ख) ग्रह्
   (ग) क-खौ (घ) द्वावपि न
10. 'पवित्रम्' इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
   (क) त्र (ख) इत्र
   (ग) ष्ट्रन् (घ) त्रम्

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः

11. 'ण्वुल्तुचौ' इति सूत्रेण कस्मिन्नर्थे प्रत्ययौ भवतः?
12. युवोः कौ आदेशौ भवतः।
13. नन्द्यादेः कः प्रत्ययः?
14. बुधः इत्यत्र धातुप्रत्ययौ कौ?
15. 'महीध्रः' इत्यत्र केन कः प्रत्ययः?

16. ‘कुरुचरः’ इति सूत्रेण टप्रत्ययः केन भवति?
17. सुप्यजातौ ताच्छील्ये कः प्रत्ययः?
18. करणे यजः इति सूत्रस्य सोदाहरणम् अर्थं लिखत।
19. सप्तम्यां जनेः कः प्रत्ययः?
20. ‘प्रजा’ इत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययौ लेखनीयौ।
21. कौ निष्ठासञ्ज्ञौ?
22. ‘निष्ठा’ इति सूत्रस्य सोदाहरणम् अर्थं लिखत।
23. ‘भिन्नः’ इत्यत्र नत्व केन?
24. ‘पक्वः’ इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ कौ?
25. ‘ग्लानः’ इत्यत्र तकारस्य नत्वं केन?
26. ‘जीनः’ इत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययौ लेखनीयौ।
27. ‘उच्छूनः’ इत्यत्र कःप्रत्ययः केन नियमेन भवति?
28. ‘चक्राणः’ इत्यत्र कः प्रत्ययः?
29. क्वसुप्रत्ययान्तं पदं लिखत।
30. ‘लटः शतृशानचावप्रथमासमाधिकरणे’ इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।
31. ‘विद्वान्’ इत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ।
32. कौ सत्-सञ्ज्ञौ? लिखत।
33. षाकन्-प्रत्ययान्त-रूपाणि लिखत।
34. ‘नेत्रम्’ इत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययौ लेखनीयौ।
35. ‘चरित्रम्’ इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति।

निबन्धात्मकप्रश्नाः

36. विंशति-तृजन्त-रूपाणां त्रिषु लिङ्गेषु सारणी लेखनीया।
37. क्तप्रत्ययान्तरूपाणां त्रिषु लिङ्गेषु सारणी लेखनीया। (50 शब्दानाम्)।
38. ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ इति सूत्रस्य सोदाहरणं व्याख्या कार्या।
39. ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति सूत्रस्य सोदाहरणं व्याख्या कार्या।
40. ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ इति सूत्रस्य सोदाहरणम् अर्थं लिखत।
41. क्तवतुप्रत्ययान्तशब्दानां स्त्रीलिङ्गे पुल्लिङ्गे च सारणी लेखनीया (50 शब्दानाम्)
42. दशशत्रन्तपदानां त्रिषु लिङ्गेषु सारणी लेखनीया।
43. ‘क्विब्वि.’ इत्यादिवार्तिकं पूरयित्वा सोदाहरणं व्याख्या कार्या।
44. केचन दशप्रयोगाः ससूत्रं साधनीयाः।
    चेतव्यः लूनः, क्षामः, प्रज्ञः, प्रियः, कर्ता, यशस्करी, सुशर्मा, राजयुध्वा, सरोजम्, विद्वान्, पचमानम्, भिक्षुः, पूः, श्रीः, दात्रम्, अरित्रम्, प्राप्तित्रम्।
45. पूर्वकृदन्तस्थ-प्रत्ययान्त-पदानां प्रकृतिप्रत्ययसहिता सारणी निर्मेया।

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम्

852. **तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (3-2-185) ।। विधिसूत्रम् ।।**
क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वाद् अव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णं दर्शको याति।

853. **कालसमयवेलासु तुमुन् (3-3-167) ।। विधिसूत्रम् ।।**
कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। काल: समयो वेला वा भोक्तुम्।

854. **भावे (3-3-18) ।। विधिसूत्रम् ।।**
सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्। पाक:।

---

852. **तुमुण्वुलाविति**- तुमुन् च ण्वुल् च तुमुण्ण्वुलौ, ष्टुत्वम्, इतरेतरद्वन्द्व:। क्रिया अर्थ: यस्या: सा क्रियार्था, तस्यां= क्रियार्थायां, बहुव्रीहिसमास:। **क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातो: तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ स्त:।** तुमुन् इत्यत्र नकार: इत्सञ्ज्ञक:, उकार उच्चारणार्थ:। अत: तुमुन् इति प्रत्ययस्य तुम् इत्यवशिष्यते। ण्वुल् इत्यत्र णलावित्सञ्ज्ञकौ, वु इति अवशिष्यते। तत: वु इत्यस्य स्थाने 'युवोरनाकौ' इति सूत्रेण अकादेशो भवति। तुमुन्नन्तशब्दा: 'कृन्मेजन्त:' इति सूत्रेण अव्ययसञ्ज्ञका: भवन्ति। अत: 'अव्ययादाप्सुप:' इति सूत्रेण सुब्लुग् भवति।

रूपसिद्धि:

कृष्णं द्रष्टुं याति- इत्यत्र 'दृशिर् प्रेक्षणे' धातो: ''तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'' इति सूत्रेण भविष्यत्यर्थे तुमुन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, दृश् तुम् इति जाते, ''आर्धधातुकस्येड्वलादे:'' इति इडागमे प्राप्ते, ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' इति निषेधे, दृश् तुम् इति जाते, ''सृजिदृशोर्झल्यमकिति'' इति सूत्रेण अमागमे, अनुबन्धलोपे, दृ अ श् तुम् इति जाते, ''इको यणचि'' इति ऋकारस्य रेफे (यणि) कृते द्रश् तुम् इति जाते, ''व्रश्चभ्रस्ज.'' इत्यादिना शस्य षत्वे, द्रष् तुम् इति जाते, ''ष्टुना ष्टु:'' इति सूत्रेण ष्टुत्वे टकारे कृते 'द्रष्टुम्' इति जाते, भाववाचकत्वात् (अत्ययकृतोभावे), औत्सर्गिकप्रथमैकवचने सुप्रत्यये ''कृन्मेजन्त:'' इति अव्ययसञ्ज्ञायाम्, ''अव्ययादाप्सुप:'' इति सूत्रेण सुलोपे 'द्रष्टुम्' इति रूपं सिद्धम्।

कृष्णं दर्शको याति- 'दृशिर्-प्रेक्षणे' धातो: ''तुमुण्ण्वुलौ.'' इत्यादिना ण्वुल्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, दृश् वु इति जाते, ''युवोरनाकौ'' इति सूत्रेण अकादेशे, दृश् अक इति जाते, लघूपधगुणे, रपरत्वे, दर् श् अक इति जाते (दर्शक), प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'दर्शक:' इति रूपं सिद्धम्।

853. कालश्च समयश्च वेला च कालसमयवेला:, तासु कालसमयवेलासु। इतरेतरद्वन्द्व:। अत्र पर्यायशब्दानामुल्लेख: कालवाचकशब्दानामुपलक्षणार्थ:, तेन 'अवसर:' 'अनेहा' इत्यादिशब्दा: अपि ग्राह्या:। कालसमयवेलासु इति पदं सप्तम्यन्तम्। **काल, समय, वेला इत्येतेषु पदेषूपपदेषु धातोर्तुमुन्प्रत्ययो भवति इति सूत्रार्थ:।**

भोक्तुम्- 'भुज पालनाभ्यवहारयो:' धातो: ''कालसमयवेलासु'' इति सूत्रेण तुमुन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भुज् तुम् इति जाते, इट् प्राप्ते, ''एकाचेति'' निषेधे, लघूपधगुणे, भोज् तुम् इति जाते, ''चो: कु:'' इति कुत्वे, भोग् तुम् इति जाते, ''खरि च इति सूत्रेण चर्त्वे,'' 'भोक्तुम्' इति जाते, भाववाचकत्वात् औत्सर्गिक-प्रथमैकवचने सुप्रत्यये, ''कृन्मेजन्त:'' इति अव्यय-सञ्ज्ञायाम्, ''अव्ययादाप्सुप:'' इति सुब्लुकि 'भोक्तुम्' इति रूपं सिद्धम्।

854. **भावे इति**- भावो नाम क्रिया। क्रियासामान्यमेव भाव इत्युच्यते। तिङ्वाच्यक्रिया एव साध्यक्रिया कथ्यते। कृत्प्रत्ययस्य वाच्यार्थ:। क्रियासिद्धावस्था प्राप्ता एवं क्रिया निगद्यते। अत: सूत्रार्थो भवति-**सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्यय: स्यादिति।** धात्वर्थ: द्विविधि: भवति- (1) साध्यावस्थापन्न:। (2) सिद्धावस्थापन्न:। भवति, पठति पचति आदि तिङन्तेषु धात्वर्थ: (क्रिया) साध्यावस्थापन्नो भवति। पाक:, त्याग:, पठनम्, गमनम्, हसितम् इत्यादिकृदन्तेषु धात्वर्थ: सिद्धावस्थापन्नो भवति।

रूपसिद्धि:

पाक:- पच् (डुपचष् पाके) धातो: ''भावे'' इति सूत्रेण घञ्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पच् अ इति जाते, ''अत उपधाया:'' इत्युपधावृद्धौ, पाच् अ इति जाते, ''चजो: कु घिण्यतो:'' इति सूत्रेण कुत्वे, पाक् अ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'पाक:' इति रूपं सिद्धम्।

855. **अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (3-3-19) ।। विधिसूत्रम् ।।**

856. **घञि च भावकरणयोः (6-4-27) ।। विधिसूत्रम् ।।**

रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम्? रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः।

857. **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (3-3-41) ।। विधिसूत्रम् ।।**

एषु चिनोतर्घञ् आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणम्। निकायः। कायः। गोमयनिकायः।

858. **एरच् (3-3-56) ।। विधिसूत्रम् ।।**

इवर्णान्तादच्। चयः। जयः।

---

855. **अकर्तरि चेति**- अकर्तरि, कारके, सञ्ज्ञायाम् एषु सप्तमीविभक्तिः। अतः **कर्तृभिन्ने कारकेऽर्थे धातोर्घञ् प्रत्ययः स्यात् सञ्ज्ञायामिति सूत्रार्थः।**

856. **घञि चेति**- घञि इति पदं सप्तम्यन्तम्। भावकरणयोरित्यत्र सप्तम्याः द्विवचनम्। **अतः सूत्रार्थः अस्ति- रञ्जधातोर्नकारस्य लोपः स्याद् घञ्प्रत्यये परे भावकरणयोः।** रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः इत्यत्र प्रकृत सूत्रस्य प्रवृत्तिः मा भूदेतदर्थं सूत्रे भावकरणयोः इति पदमावश्यकम्।

रागः - इत्यत्र रञ्ज्धातोः ''अकर्तरि च कर्तरि सञ्ज्ञायाम्'' इति सूत्रेण घञ्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, रञ्ज् अ इति जाते, ''घञि च भावकरणयोः'' इति सूत्रेण रञ्जेर्नकारस्य लोपे, रज् अ इति जाते, ''अत उपधायाः'' इति सूत्रेण उपधावृद्धौ, ''चजोः कुः घिण्यतोः'' इति सूत्रेण कुत्वे राग इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'रागः' इति रूपं सिद्धम्।

857. **निवासेति**- निवासश्च चितिश्च शरीरं च उपसमाधानञ्च तेषु निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु। इतरेतरद्वन्द्वः। **निवास, चिति, शरीर, उपसमाधान, एष्वर्थेषु चिञ्धातोर्घञ् प्रत्ययः स्याद् धातोरादेश्च ककारादेशः इति सूत्रार्थः।** प्रकृत सूत्रे प्रयुक्तस्य उपसमाधानपदस्यार्थो वर्तते राशीकरणम्।

858. **एरच् इति**- एः अच् इति पदच्छेदः। इ इत्यस्य पञ्चम्येकवचने एः इति रूपं जायते। अतः सूत्रस्यार्थः अस्ति- **इवर्णान्ताद्धातोः अच् प्रत्ययः स्यादिति।**

859. **ऋदोरप् (3-3-57) ।। विधिसूत्रम् ।।** ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। यवः। लवः। स्तवः। पवः। वा. **घञर्थे क विधानम्।** प्रस्थः। विघ्नः।

859. **ऋदोरिति**- ऋच्च उश्च ऋदु:, तस्माद् ऋदोः। समाहारद्वन्द्वे अपि सौत्रं पुंस्त्वम्। ऋद् इति दकार उच्चारणार्थः। **ऋवर्णान्ताद् उवर्णान्तात् च धातोः अप्-प्रत्ययः भवतीति सूत्रार्थः।** ऋवर्णान्तधातोरुदाहरणानि यथा करः, गरः, इत्यादीनि उवर्णान्तधातोरुदाहरणानि सन्ति-यवः, लवः, स्तवः, पवः इत्यादीनि। **घञर्थे क प्रत्ययस्य विधानं भवतीति वार्तिकार्थः।**

रूपसिद्धिः

निकायः (गृहम्)- (निचीयन्ते संगृह्यन्ते धनधान्यादि अस्मिन्नर्थे) निपूर्वकात् 'चिञ् चयने' धातोः ''निवासचिति शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः'' इति सूत्रेण घञ्-प्रत्यये चकारस्य कादेशे च अनुबन्धलोपे, नि कि अ इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति धातोः इकारस्य ऐकारे वृद्धौ, नि कै अ इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' इति सूत्रेण ऐकारस्य आयादेशे नि क् आय् अ इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'निकायः' इति रूपं सिद्धम्।

कायः (शरीरम्) - चीयतेऽन्नादिभक्षितेनेति कायः इत्यर्थे चिञ् धातोः घञ्-प्रत्यये, आदेः चकारस्य कादेशे, अनुबन्धलोपे, कि अ इति जाते, वृद्धौ, आयादेशे, काय इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'कायः' इति रूपं सिद्धम्।

गोमयनिकायः- गोमयानां निकायः इति षष्ठी-तत्पुरुषः। गोमय आम् नि पूर्वक चिञ्धातोः ''निवासचिति.'' इत्यादिना सूत्रेण घञ्-प्रत्यये, आदेः चकारस्य कादेशे, घञः अनुबन्धलोपे, गोमय आम् नि कि अ इति जाते, वृद्धौ, आयादेशे, गोमय आम् निकाय इति जाते, ''षष्ठी'' इति समासे, प्रातिपदिकात् सुपो लुकि, गोमय निकाय इति जाते, पुनः प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां स्वादि-कार्ये 'गोमयनिकायः' इति रूपं सिद्धम्।

चयः- चयनं चयः। 'चिञ् चयने' धातोः ''एरच्'' इति सूत्रेण अच्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, चि अ इति जाते, ''आर्धधातुकं शेषः इति सूत्रेण आर्धधातुक-सञ्ज्ञायां, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति सूत्रेण गुणे, चे अ इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' इति सूत्रेण एकारस्य अयादेशे, चय इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, ''स्वौजस.'' इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, चय स् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'चयः' इति रूपं सिद्धम्।

जयः- जयनं जयः। 'जि जये' धातोः ''एरच्'' इति अच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, जि अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, जे अ इति जाते, अयादेशे, जय इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'जयः' इति रूपं सिद्धम्।

करः- करणं करः। 'कॄ विक्षेपे' धातोः ''ऋदोरप्'' इति सूत्रेण अप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कॄ अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, कर इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'करः' इति रूपं सिद्धम्।

गरः- गरणं गरः। गॄ निगरणे' धातोः' ''ऋदोरप्'' इति अप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, गॄ अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, गर इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'गरः' इति रूपं सिद्धम्।

यवः- यवनं यवः। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' धातोः अप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, यु अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, यो अ इति जाते, अवादेशे, 'यव' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'यवः' इति रूपं सिद्धम्।

लवः- लवनं लवः। 'लूञ् छेदने' धातोः अप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे लू अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, अवादेशो, ल् अव् अ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'लवः' इति रूपं सिद्धम्।

स्तवः- स्तवनं स्तवः। 'ष्टुञ् स्तुतौ' धातोः ''धात्वादेः षः सः'' इति षस्य सत्वे, निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति टस्य तत्वे, स्तु इति जाते, अप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्तु अ इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, अवादेशे स्त् अव् अ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'स्तवः' इति रूपं सिद्धम्।

पवः- पवनं पवः। 'पूञ् पवने' धातोः अप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, पू अ इति जाते, आर्धधातुक-सञ्ज्ञायां, गुणे, अवादेशे, पव इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'पवः' इति रूपं सिद्धम्।

प्रस्थः- प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानि इति प्रस्थः। प्रपूर्वकात् स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) धातोः ''घञर्थे क विधानम्'' इति वार्तिकेन कप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्र स्था अ इति जाते, ''आतो लोपः इटि च'' इति सूत्रेण आलोपे, प्रस्थ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'प्रस्थः' इति रूपं सिद्धम्।

विघ्नः- विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः। विपूर्वकात् ''हनहिंसागत्योः'' धातोः कप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, विहन् अ इति जाते, ''गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि'' इति सूत्रेण उपधालोपे, वि ह्न् अ इति जाते, ''होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु'' इति सूत्रेण हस्य कुत्वे घकारे, वि घ् न् अ इति जाते, विघ्न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'विघ्नः' इति रूपं सिद्धम्।

860. **ड्वितः क्त्रिः (3-3-88) ।।विधिसूत्रम् ।।**

861. **क्त्रेर्मम्नित्यम् (4-4-20) ।।विधिसूत्रम् ।।**

क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् स्यात्, निवृत्तेऽर्थे। पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम्। डुवप्-उप्त्रिमम्।

862. **ट्वितोऽथुच् (3-3-89) ।।विधिसूत्रम् ।।**

ट्वितोऽथुच् स्याद्भावे। टुवेपृ कम्पने-वेपथुः।

863. **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (3-3-90) ।।विधिसूत्रम् ।।**

यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। रक्ष्णः।

864. **स्वपो नन् (3-3-91) ।।विधिसूत्रम् ।।**

स्वप्नः।

---

860. **ड्वितः इति**- ड्वितः इति पदं पञ्चम्यन्तम्। क्त्रिः इति पदं प्रथमान्तम्। **अतः ड्वित् इति धातोः क्त्रिप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।**

861. **क्त्रेर्ममिति- क्त्रिप्रत्ययान्ताद् नित्यम्मप् स्याद् निवृत्तेऽर्थे।**

पक्त्रिमम्- पाकेन निर्वृत्तम् इति विग्रहे पच धातोः ''ड्वितः क्त्रिः'' इति क्त्रि-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पच् त्रि इति जाते, ''चोः कुः'' इति कुत्वे पक्त्रि इति जाते, ''क्त्रेर्मम्नित्यम्'' इति सूत्रेण मप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पक्त्रिम इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'पक्त्रिमम्' इति रूपं सिद्धम्।

उप्त्रिमम्- वपनेन निर्वृत्तम् उप्त्रिमम्। 'डुवप बीजसन्ताने' (वप्) धातोः ''ड्वितः क्त्रिः'' इति सूत्रेण क्त्रि प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, वप् त्रि इति जाते, ''वचिस्वपि-यजादीनां किति'' इति सूत्रेण सम्प्रसारणे, उ अ प् त्रि इति जाते, ''सम्प्रसारणाच्च'' इति सूत्रेण पूर्वरूपे, उप्त्रि इति जाते, मप् प्रत्यये, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'उप्त्रिमम्' इति रूपं सिद्धम्।

862. **ट्वितः इति**- ट्वितः इति पदं पञ्चम्यन्तम्। अथुच् इति पदं प्रथमान्तम्। एवञ्च ट्वितः इति पदम् उद्देश्यम्, अथुच् इति पदञ्च विधेयम्। **अतः सूत्रस्थार्थो भवति-ट्वित् धातोः अथुच्-प्रत्ययः स्याद् भावेऽर्थे।**

863. **यजयाचेति- यज् याच् यत् विच्छ् प्रच्छ् रक्ष् एभ्यः धातुभ्यः नङ्प्रत्ययः भवतीति सूत्रार्थः।**

864. **स्वप इति**- स्वपः इति पदं पञ्चम्यन्तम्। नन् इति पदं प्रथमान्तं विधेयञ्च। ततः सूत्रस्यार्थः भवति-**स्वप् धातोः नन् प्रत्ययः स्यादिति।**

रूपसिद्धिः

वेपथुः- वेपनं वेपथुः। टुवेपृ कम्पने धातोः ''ट्वितोऽथुच्'' इति सूत्रेण अथुच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, वेप् अथु इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'वेपथुः' इति रूपं सिद्धम्।

यज्ञः- यजनं यज्ञः। 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' धातोः ''यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्'' इति सूत्रेण नङ् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, यज् न इति जाते, ''स्तोः श्चुना श्चुः'' इति सूत्रेण नकारस्य ञकारे श्चुत्वे, जञोर्ज्ञ कृते यज्ञ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'यज्ञः' इति रूपं सिद्धम्।

याच्ञा- याचनं याच्ञा। 'टुयाचृ याच्ञायां' धातोः नङ् प्रत्यये, श्चुत्वे, याच् इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायां टापि, सवर्णदीर्घे, याच्ञा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'याच्ञा' इति रूपं सिद्धम्।

यत्नः- यतनं यत्नः। 'यती प्रयत्ने' धातोः नङ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'यत्नः' इति रूपं सिद्धम्।

विश्नः- विच्छनं विश्नः। 'विच्छ गतौ' धातोः नङ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, विच्छ् न इति जाते, ''च्छ्वोः शूडनुनासिके च'' इति च्छ् स्थाने श् आदेशे, विश्न इति जाते, लघूपधगुणे प्राप्ते, क्ङिति चेति निषेधे, श्चुत्वे प्राप्ते, शादिति निषेधे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'विश्नः' इति रूपं सिद्धम्।

प्रश्नः- प्रच्छनं प्रश्नः। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यस्माद् धातोः नङ् प्रत्यये, 'विश्नः' इतिवत् कार्ये प्रश्नः इति रूपं सिद्धम्।

रक्ष्णः- रक्षणं रक्ष्णः। 'रक्ष पालने' धातोः नङ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, रक्ष् न इति जाते, ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इति सूत्रेण नस्य णत्वे, 'रक्ष्ण' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये रक्ष्णः इति रूपं सिद्धम्।

स्वप्नः- स्वपनं स्पप्नः। 'ञिष्वप् शये' धातोः ''स्वपो नन्'' इति सूत्रेण नन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, स्वप् न इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'स्वप्नः' इति रूपं सिद्धम्।

865. **उपसर्गे घोः किः (3-3-92) ।।विधिसूत्रम् ।।**
प्रधिः। उपधिः।

866. **स्त्रियां क्तिन् (3-3-94) ।।विधिसूत्रम् ।।**
स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात्। घञोऽपवादः। कृतिः। स्तुतिः।
वा. ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वार्तिकः) तेन नत्वम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः।
वा. सम्पदादिभ्यः क्विप् –
सम्पत्। विपत्। आपत्।
वा. क्तिन्नपीष्यते – सम्पत्तिः। विपत्तिः। आपत्तिः।

---

865. **उपसर्गे इति**– उपसर्ग-उपपदपूर्वकाद् घुसञ्ज्ञकाद् दा-धा-धातोः किप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।
866. **स्त्रियामिति**– स्त्रियामिति पदं सप्तम्यन्तम्। क्तिन् इति पदं विधेयम्। सूत्रस्यार्थो: वर्तते-**धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति भावे स्त्रीलिङ्गे।** अयं क्तिन्प्रन्ययः घञ्प्रत्ययस्यापवादः।
वा. **ॠल्वादिभ्य इति**– ॠदन्तधातुभ्यः ल्वादिभ्यश्च क्तिन् प्रत्यये कृते सति निष्ठावत् कार्याणि भवन्ति।
वा. **सम्पदादिभ्य इति**– सम्पदादिभ्यः भावे, सञ्ज्ञाविषयककर्तृभिन्नकारके क्विप् प्रत्ययो भवतीति वार्तिकार्थः।
वा. **क्तिन्निति**– सम्पदादिभ्यः शब्देभ्यः क्तिन्नपि भवतीति वातिकार्थः।
प्रधिः– प्रपूर्वकाद् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' धातोः ''उपसर्गे घोः कि'' इति सूत्रेण कि-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, प्रधा इ इति जाते, ''आतोलोप.'' इत्यादिना सूत्रेण आलोपे, प्रध् इ इति जाते, प्र इत्यस्य धि इत्यनेन समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'प्रधिः' इति रूपेण सिद्धम्।
उपधिः– उपधीयते (आरोप्यते) अनेनेत्युपधिः। उप पूर्वकाद् डुधाञ् धातोः कि प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, उप धा इ इति जाते, आलोपे, उपधि इति जाते, उप इत्यस्य धि इत्यनेन समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'उपधिः' इति रूपं सिद्धम्।
कृतिः– करणं कृतिः। 'डुकृञ् करणे' धातोः ''स्त्रियां क्तिन्'' इति सूत्रेण क्तिन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ ति इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये कृतिः इति रूपं सिद्धम्।
स्तुतिः– स्तवनं स्तुतिः। 'ष्टुञ् स्तुतौ' धातोः क्तिन्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, स्तु ति इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'स्तुतिः' इति रूपं सिद्धम्।
कीर्णिः– कॄधातोः क्तिन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कॄ ति इति जाते, कित्त्वाद् गुण-निषेधे, ''ॠत इद्धातोः'' इति सूत्रेण ॠकारस्य इत्वे, रपरत्वे, किर् ति इति जाते, ''हलि च'' इति दीर्घे, कीर् ति इति जाते, ''ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः'' इति निष्ठावद्भावे, ''रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च दः'' इति सूत्रेण तस्य नत्वे, कीर् नि इति जाते, ''रषाभ्यां नो णः समानपदे'' इति नस्य णत्वे, कीर्णि इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'कीर्णिः' इति रूपं सिद्धम्।
गीर्णिः– 'गॄ निगरणे' धातोः क्तिन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, गॄ ति इति जाते, कित्त्वाद् गुणनिषेधे, ॠतः इत्वे, रपरत्वे, गिर् ति इति जाते, ''हलि चेति'' दीर्घे, निष्ठावद्भावे, ''रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च दः'' इति नत्वे, णत्वे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'गीर्णिः' इति रूपं सिद्धम्।
लूनिः– लू (लूञ् छेदने) धातोः क्तिन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे लू ति इति जाते, निष्ठावद्भावे, ''ल्वादिभ्यः'' इति नत्वे, लू नि इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये लूनिः इति रूपं सिद्धम्।
धूनिः– धूञ् कम्पने धातोः क्तिन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, धू ति इति जाते, निष्ठावद्भावे, ''ल्वादिभ्यः'' इति नत्वे, धू नि इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'धूनिः' इति रूपं सिद्धम्।
सम्पत्– सम् पूर्वकात् पदगतौ धातोः ''सम्पदादिभ्यः क्विप्'' इति क्विप् प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, सम्पद् इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये सम्पद् इति जाते, ''वाऽवसाने'' इति विकल्पेन दकारस्य तकारे, 'सम्पत्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे 'सम्पद्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।
विपत्– वि पूर्वकात् पदगतौ धातोः क्विप्-प्रत्यये, सर्वापहारलोपे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, वैकल्पिकचर्त्वे 'विपत्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे 'विपद्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।
आपत्– आङ् पूर्वकात् पदगतौ धातोः क्विप्-प्रत्यये, क्विपः सर्वापहारलोपे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, वैकल्पिकचर्त्वे, 'आपत्' इति रूपं पक्षे विकल्पाभावे 'आपद्' इति रूपद्वयं सिद्धम्।
सम्पत्तिः– सम् पूर्वकात् 'पद्गतौ' धातोः ''क्तिन्नपीष्यते'' इति वार्तिकेन क्तिन्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सम्पद् ति इति जाते, ''खरि च'' इति चर्त्वे, सम्पत्ति इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सम्पत्तिः' इति रूपं सिद्धम्।
विपत्तिः– वि पूर्वकात् पदगतौ क्तिन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, वि पद् ति इति जाते, खरि चेति चर्त्वे, विपत् ति इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'विपत्तिः' इति रूपं सिद्धम्।
आपत्तिः– आङ् पूर्वकात् 'पदगतौ' धातोः क्तिन् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे आ पद् ति इति जाते, चर्त्वे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'आपत्तिः' इति रूपं सिद्धम्।

867. **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च (3-3-97) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एते निपात्यन्ते।

868. **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (6-4-20) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एषामुपधावकारयोरूठ् स्यादनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति च। अत: क्विप्। जू:। तू:। स्रू:। ऊ:। मू:।

869. **इच्छा (3-3-101) ।। विधिसूत्रम् ।।**
इषेर्निपातोऽयम्।

870. **अ प्रत्ययात् (3-3-102) ।। विधिसूत्रम् ।।**
प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य: स्त्रियामकार: प्रत्यय: स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

---

867. **ऊतियूतीति**- ऊति, यूति, जूति, साति, हेति, कीर्ति, इति सूत्रोक्ता: एते शब्दा: निपातनाद् निष्पन्ना: भवन्ति। ऊतिश्च यूतिश्च जूतिश्च सातिश्च हेतिश्च कीर्तिश्च-ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तय:, इतरेतरद्वन्द्व:। निपातनाच्च अन्यादृशप्रयोगे प्राप्ते अन्यादृशकरणम्।

868. **ज्वर-त्वरिति**- ज्वरश्च त्वरश्च स्रिविश्च अविश्च मव् च - ज्वरत्वर-स्रिव्यविमव:, तेषाम् = ज्वर-त्वर-स्रिव्यविमवाम्, इतेरतरद्वन्द्व:। ज्वरादिषु अन्त्य-अकार: इकारश्च उच्चारणार्थ:। **ज्वर्, त्वर्, स्रिव्, अव्, मव् इत्येषां धातूनामुपधावकारयोरूठ् स्यादनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति इति सूत्रार्थ:।**

869. **इच्छेति**- इष् धातो: स्त्रीत्वविशिष्टे भावेऽर्थे शप्रत्यय: यक् इत्यस्य च अभाव: निपातनाद् भवति।

870. **अ प्रत्ययादिति**- प्रत्ययाद् इति पदं पञ्चम्यन्तम्। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या:' इति परिभाषाबलात् प्रत्ययपदेन प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति। अत: सूत्रस्यार्थो: **भवति-प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य: अकारप्रत्यय: स्यात् स्त्रीलिङ्गे।**

रूपसिद्धि:

जू:- ज्वरणं जू: (रुग्णता)। ज्वर् धातो: ''सम्पदादिभ्य: क्विप्'' इति सूत्रेण क्विप्-प्रत्यये, क्विप: सर्वापहारलोपे, ज्वर् इति जाते, ''ज्वरत्वर.'' इत्यादिना सूत्रेण उपधा-अकारवकारयो: स्थाने 'ऊठ्' आदेशेऽनुबन्धलोपे, ज् ऊ र् = जूर् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, जूर् स् इति जाते, सुलोपे, ''खरवसानयोर्विसर्जनीय:'' इति रेफस्य विसर्गे 'जू:' इति रूपं सिद्धम्।

तू:- त्वरणं तू (शीघ्रता, वेग:)। त्वर् धातो: क्विप्-प्रत्यये, क्विप: सर्वापहारलोपे, त्वर् इति जाते, अकारवकारयो: ऊठ् आदेशे, अनुबन्धलोपे तूर् इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सुलोपे, रेफस्य विसर्गे 'तू:' इति रूपं सिद्धम्।

स्रू:- स्रेवणं स्रू (गमनम्)। स्रिव् धातो: क्विप् प्रत्यये, क्विप: सर्वापहारलोपे, उपधा-इकारवकारयो: ऊठ् आदेशे, अनुबन्धलोपे, स् र् उ (स्रू) इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'स्रू:' इति रूपं सिद्धम्।

ऊ:- अवनम् ऊ: (रक्षणम्)। अव् धातो: क्विप्-प्रत्यये, क्विप: सर्वापहारलोपे, अव् इति जाते, अकारवकारयो: 'ऊठ्' आदेश, अनुबन्धलोपे, 'ऊ' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'ऊ:' इति रूपं सिद्धम्।

मू:- मवनं मू (बन्धनम्)। मव् धातो: क्विप् प्रत्यये, क्विप: सर्वापहारलोपे, मव् इति जाते, अकार-वकारयो: ऊठ् आदेशे, अनुबन्धलोपे, मू इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'मू' इति रूपं सिद्धम्।

इच्छा- इष् धातो: (इषु इच्छायाम्) ''इच्छा'' इति सूत्रेण शप्रत्यये, यक् इत्यस्य च अभावे, अनुबन्धलोपे, इष् अ इति जाते, सार्वधातुकत्वाद् ''इषुगमियमां छ:'' इति सूत्रेण षस्य छत्वे, इछ् अ इति जाते, ''छे च'' इति तुगागमे, अनुबन्धलोपे, इ त् छ् अ इति जाते, तकारस्य चकारे श्चुत्वे इच्छ इति जाते, ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, इच्छा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'इच्छा' इति रूपं सिद्धम्।

चिकीर्षा- (कर्तुमिच्छा)। सन्नन्तात् चिकीर्षधातो: ''अ प्रत्ययात्'' इति सूत्रेण अप्रत्यये, चिकीर्ष अ इति जाते, ''अतो लोप:'' इति सूत्रेण सनोऽकारलोपे, चिकीर्ष् अ इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायाम्, ''अजाद्यतष्टाप्'' इति सूत्रेण टाप् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, चिकीर्षा इति जाते, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'चिकीर्षा' इति रूपं सिद्धम्।

पुत्रकाम्या- (आत्मन: पुत्रस्य एषणम्)। पुत्र शब्दात् ''काम्यच्च'' इति सूत्रेण काम्यच्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पुत्रकाम्य इति जाते, धातुसञ्ज्ञायाम् ''अप्रत्ययात्'' इति अप्रत्यये, पुत्र काम्य अ इति जाते, ''अतो लोप:'' इति अलोपे, पुत्रकाम्य इति जाते, टाप् प्रत्यये, सवर्णदीर्घे, प्रातिपदिकत्वात् स्वादिकार्ये 'पुत्रकाम्या' इति रूपं सिद्धम्।

871. **गुरोश्च हलः (3-3-103) ।।विधिसूत्रम् ।।**
गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्। ईहा।

872. **ण्यास-श्रन्थो युच् (3-3-107) ।।विधिसूत्रम् ।।**
अकारस्यापवादः। कारणा। हारणा।

873. **नपुंसके भावे क्त (3-3-114) ।।विधिसूत्रम् ।।**

874. **ल्युट् च (3-3-115) ।।विधिसूत्रम् ।।**
हसितम्। हसनम्।

875. **पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (3-3-118) ।।विधिसूत्रम् ।।**

गुरोश्चेति- अत्र सूत्रे धातोः इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। एवञ्च हल्पदेन तदन्तविधिः गृह्यते, अतः हल्पदस्यार्थः अस्ति हलन्त इति। हलन्तधातुः कदापि गुरुः नैव भवितुमर्हति, अतः एव गुरोः इति पदस्यार्थो भवति-गुरुमतः इति। अत्र स्त्रियामित्यस्य अ इत्यस्यापि चानुवृत्तिः समायाति। अतः सूत्रार्थो भवति-**गुरुमतो हलन्ताद् धातोः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यादिति।**

रूपसिद्धिः

ईहा- ईह् धातोः ''गुरोश्च हलः'' इति अकार-प्रत्यये, ईह् अ इति जाते, ''अजाद्यतष्टाप्'' इति टाप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, ईहा इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, 'ईहा' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव ईक्षा, प्रतीक्षा, खेला, शिक्षा, भिक्षा, भाषा, परिभाषा, हिंसा, लज्जा, वाञ्छा, क्रीडा, शङ्का इत्यादयः प्रयोगाः अपि सिध्यन्ति।

872. **ण्यासेति**- ण्यन्ताद् आस् धातोः श्रन्थ् धातोश्च भावे स्त्रीलिङ्गे च अप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।

873. **नपुंसके इति**- नपुंसकत्वविशिष्ट-भावेऽर्थे क्तप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः।

874. **ल्युडिति**- नपुंसकविशिष्टभावेऽर्थे धातोः ल्युट्प्रत्ययः स्यात्।

875. **पुंसीति**- पुंल्लिङ्गविशिष्टसञ्ज्ञायां धातोः घः प्रत्ययः स्यात् करणेऽधिकरणे चार्थे।

रूपसिद्धिः

कारणा- डुकृञ् धातोः ''हेतुमति च'' इति णिच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कृ इ इति जाते, वृद्धौ, रपरत्वे, 'कारि' इति जाते, ''ण्यासश्रन्थो युच्'' इति युच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कारि यु इति जाते, ''युवोरनाकौ'' इति युस्थाने अनादेशे कारि अन इति जाते, ''णेरनिटि'' इति णि (इ) लोपे कारन इति जाते, स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे कारना इति जाते, नस्य णत्वे कारणा इति जाते, प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'कारणा' इति रूपं सिद्धम्।

हारणा- 'हृञ् हरणे' धातोः णिच् प्रत्यये, वृद्धौ, रपरत्वे, हारि इति जाते, युच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अनादेशे हारि अन इति जाते, णिलोपे, हारन इति जाते, नस्य णत्वे, टापि, सवर्णदीर्घे 'हारणा' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हारणा' इति रूपं सिद्धम्।

हसितम्- 'हसे हसनम्' इत्यस्माद्धातोः ''नपुंसके भावे क्तः'' इति सूत्रेण क्त-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, हस् त इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम् इडागमेऽनुबन्धलोपे, हसित इति जाते, ''कृत्तद्धितेति'' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हसितम्' इति रूपं सिद्धम्।

हसनम्- 'हसे हसने' धातोः ''ल्युट् च'' इति ल्युट्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, हस् यु इति जाते, अनादेशे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हसनम्' इति रूपं सिद्धम्। एवमेव गमनं, पठनं, चलनं, धावनम् इत्यादयः प्रयोगाः ज्ञातव्याः।

876. **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य (6-4-96) ।। विधिसूत्रम् ।।**
द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन इति दन्तच्छदः। आकुर्वन्त्यस्मिन् इति आकरः।

877. **अवे तॄस्त्रोर्घञ् (3-3-120) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका।

878. **हलश्च (3-3-121) ।। विधिसूत्रम् ।।**
हलन्ताद्घञ्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति अपामार्गः।

879. **ईषद्दुः सुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल् (3-3-126) ।। विधिसूत्रम् ।।**
करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःख-सुखार्थेषूपपदेषु खल्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे-दुष्करः कटो भवता अकृच्छ्रे ईषत्करः। सुकरः।

---

876. **छादेर्घे इति**- छादेरिति इका निर्देशो न तु णिचा। छाद् इत्यस्य इत्यर्थः। द्वौ उपसर्गौ यस्य सः द्व्युपसर्गः (बहुव्रीहिः) न द्व्युपसर्गः-अद्व्युपसर्गः (नञ्) समासः। **द्विरथवा-अधिक-उपसर्गरहितस्य छादेः ह्रस्वः घे परे इति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

दन्तच्छदः- दन्ताः छाद्यन्तेऽनेन इति (अधरः) विग्रहे 'दन्त' उपपदपूर्वकात् छादिधातोः "पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण" इति सूत्रेण घप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृद्योगे कर्मणः षष्ठ्यां कृते, दन्त आम् छादि अ इति जाते, "उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, दन्त छादि अ इति जाते, "णेरनिटि" इति णिलोपे, दन्त छाद् अ इति जाते, "छादेर्घे." इत्यादिना उपधाह्रस्वे, दन्त छद इति जाते, तुगागमे, श्चुत्वे, दन्तच्छद इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'दन्तच्छदः' इति रूपं सिद्धम्।

आकरः- आकुर्वन्ति अस्मिन् इति विग्रहे, आङ् पूर्वकात् कृधातोः "पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण" इति सूत्रेण घप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां गुणे, रपरत्वे 'आकर' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'आकरः' इति रूपं सिद्धम्।

877. **अवे इति**- तॄ च स्तॄ च तॄस्त्रौ, तयोः = तॄस्त्रोः। इतरेतरद्वन्द्वः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। **अवपूर्वकात् तॄधातोः स्तॄधातोश्च घञ्प्रत्ययः भवति पुंस्त्वविशिष्टसञ्ज्ञायाम् इत्यर्थः।**

878. **हलश्चेति- पुंस्त्वविशिष्टसञ्ज्ञायां हलन्तधातुभ्यः घञ् प्रत्ययः भवति करणेऽधिकरणे च।**

879. **ईषदिति- ईषद् दुस् सु इत्युपपदात् कृधातोः खल् प्रत्ययः भवति कृच्छ्रे (दुःखे), अकृच्छ्रे (सुखे), भावे कर्मणि चेति सूत्रार्थः।**

880. **आतो युच् (3-3-128)** ।। **विधिसूत्रम्** ।। खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः।

881. **अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा (3-4-18)** ।। **विधिसूत्रम्** ।।

प्रतिषेधार्थयोरलं खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेन इति नियमाद् नोपपदसमासः। दो दद्घोः। अलं दत्त्वा। घुमास्थेतीत्वम्। पीत्वा खलु। अलं खल्वोः किम्? मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्? अलङ्कारः।

---

880. **आत इति**- खल् प्रत्ययस्यापवादः। अतः सूत्रार्थः भवति-**ईषद् दुस् सु इत्युपपदाद् आदन्ताद् धातोः युच् प्रत्ययः स्यात् कृच्छ्रे (दुःखे), अकृच्छ्रे (सुखे) अर्थे भावे कर्मणि च।**

रूपसिद्धिः

अवतारः- अवतरन्त्यनेनेति अवतारः। अवपूर्वकात् 'तॄ' प्लवन-सन्तरणयोः धातोः ''अवे तृस्त्रोर्घञ्'' इति सूत्रेण करणे घञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अव तॄ अ इति जाते, ''अचो ञ्णिति'' इति ऋकारस्य आकारे वृद्धौ, रपरत्वे, अवतार इति जाते, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'अवतारः' इति रूपं सिद्धम्।

अवस्तारः- अवस्तीर्यन्तेऽनेनेति अवस्तारः। अवपूर्वकात् 'स्तॄञ् आच्छादने' धातोः घञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे अव स्तॄ अ इति जाते, वृद्धौ, रपरत्वे, अवस्तार इति जाते, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'अवस्तारः' इति रूपं सिद्धम्।

रामः- रमन्ते योगिनोऽस्मिन् इत्यर्थे रमु क्रीडायां धातोः ''हलश्च'' इति घञ् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, उपधा वृद्धौ, रपरत्वे, राम इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये, रामः इति रूपं सिद्धम्।

अपामार्गः- अपमृज्यते (दूरीक्रियते) व्याध्यादिरनेनेति अपामार्गः (औषधनाम)। अपपूर्वकाद् मृज् (मृजू शुद्धौ) धातोः ''हलश्चेति'' घञ् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, अप मृज् अ इति जाते, ''मृजेर्वृद्धिः'' इति वृद्धौ, रपरत्वे, अप मार्ज् अ इति जाते, ''चजोः कु: घिण्ण्यतोः'' इति कुत्वे, अप मार्ग इति जाते ''उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहलम्'' इति पकारोत्तर-अकारस्य दीर्घे स्वादिकार्ये 'अपामार्गः' इति रूपं सिद्धम्।

दुष्करः- दुःकरोति इति विग्रहे दुस् पूर्वकात् कृधातोः ''ईषद्दुः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु'' इति खल् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, दुस् कृ अ इति जाते, ''आर्धधातुकं शेषः'' इत्यार्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, दुस् कर इति जाते, उपपदसमासे, सस्य रुत्वे विसर्गे, दुःकर इति जाते, ''इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य'' इति विसर्गस्य षत्वे दुष्कर इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'दुष्करः' इति रूपं सिद्धम्।

ईषत्करः- सुखेन क्रियते इति विग्रहे ईषत् पूर्वकात् कृ धातोः खल् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, ईषत् कर इति जाते, उपपदसमासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'ईषत्करः' इति रूपं सिद्धम्।

सुकरः- सुखेन क्रियते इति विग्रहे सु-उपपदात् कृ धातोः खल् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, आर्धधातुकसञ्ज्ञायां, गुणे, रपरत्वे, सु कर इति जाते, उपपद समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'सुकरः' इति रूपं सिद्धम्।

ईषत्पानः (ईषत्पानः सोमो भवता)- ईषद् उपपदात् 'पा पाने' धातोः ''आतो युच्'' इति युच्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अनादेशे, ईषत् पा अन इति जाते, सवर्णदीर्घे, उपपदसमासे, ईषत्पान इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'ईषत्पानः' इति रूपं सिद्धम्।

दुष्पानः- (दुष्पानः सोमो भतवा)। दुस् पूर्वकात् 'पा पाने' धातोः युच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे अनादेशे, सवर्णदीर्घे, सस्य रुत्वे विसर्गे दुःपान इति जाते, ''इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य'' इति विसर्गस्य षत्वे दुष्पान इति जाते, उपपदसमासे प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'दुष्पानः' इति रूपं सिद्धम्।

सुपानः- (सुपानः सोमो भवता) सुष्ठु पीयते इत्यर्थे सुपूर्वकात् 'पा पाने' धातोः युच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, अनादेशे, सवर्णदीर्घे, सुपान इति जाते, उपपदसमासे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'सुपानः' इति रूपं सिद्धम्।

881. **अलंखल्वोरिति**- अलं च खलु च अलंखलू, तयोः = अलंखल्वोः, इतरेतरद्वन्द्वः। सूत्रे प्रयुक्तमलमिति पदं खलु इति पदञ्च प्रतिषेधार्थकम्। प्राचामिति पदस्य प्रयोगः पूजार्थकः। अलं-खल्वोरुपपदयोः धातोः क्त्वाप्रत्ययः स्यादिति। अमैवाव्ययेन इति नियमाद् अलं खलु इति पदाभ्यां सह उपपदसमासः न भवति। 'मा' कार्षीत् इत्यत्र ''अलं खल्वोरिति'' सूत्रस्य प्रवृत्तिः मा भूद् एतदर्थं प्रकृतसूत्रे प्रतिषेधयोरिति पदमावश्यकम्।

रूपसिद्धिः

अलं 'दत्त्वा'- अलं पूर्वकाद् दाधातोः ''अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'' इति सूत्रेण क्त्वा प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अलं दा क्त्वा इति जाते, ''दो दद्घोः'' इत्यनेन दा इत्यस्य स्थाने ''दद्'' इत्यादेशे, ''खरि च'' इति चर्त्वे, दत् त्वा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये, ''क्त्वातोसुन्कसुनः'' इति सूत्रेण अव्ययसञ्ज्ञायाम्, ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सूत्रेण सुब्लुकि 'दत्त्वा' इति रूपं सिद्धम्।

'पीत्वा' खलु- पाधातोः ''अलं-खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'' इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''घुमास्थागापाजहातिसां हलि'' इति सूत्रेण आकारस्य ईकारे, पीत्वा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अव्ययसञ्ज्ञायां सुब्लुकि 'पीत्वा' इति रूपं सिद्धम्।

882. **समान कर्तृकयोः पूर्वकाले (3-4-21) ।। विधिसूत्रम् ।।**
समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। भुक्त्वा पीत्वा व्रजति।

883. **न क्त्वा सेट् (1-2-18) ॥ अतिदेशसूत्रम् ॥**
सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। शयित्वा। सेट् किम्-कृत्वा।

884. **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च (1-2-26) ॥ अतिदेश सूत्रम् ॥**
इवर्णोवर्णोपधाद्धलादेः रलन्तात् परौ क्त्वा-सनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतित्वा, द्योतित्वा। लिखित्वा, लेखित्वा। व्युपधात् किम्? सेवित्वा। हलादेः किम्? एषित्वा, सेट् किम्? भुक्त्वा।

885. **उदितो वा (7-2-56) ॥ विधिसूत्रम् ॥**
उदितः परस्य क्त्व इड् वा स्यात्। शमित्वा-शान्त्वा। देवित्वा-द्यूत्वा। दधातेर्हिः, हित्वा।

886. **जहातेश्च क्त्वि (7-4-43) ॥ विधिसूत्रम् ॥**
हित्वा। हाङस्तु हात्वा।

887. **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् (7-1-37) ॥ विधिसूत्रम् ॥**
अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्? अकृत्वा

---

882. **समानकर्तृकयोरिति**- समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद् धातोः क्त्वा स्यात्। समानः कर्ता ययोस्तौ समानकर्तृकौ, तयोः = समानकर्तृकयोः बहुव्रीहिसमासः। कर्ता यत्र कार्यद्वयं करोति तत्र पूर्वकालिका या क्रिया तद्वाचकाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययः भवतीति सूत्रार्थः। यथा-देवदत्तः भुक्त्वा व्रजति। अत्र वाक्ये देवदत्तस्य द्वे क्रिये वर्तेते भोजनं गमनञ्चेति। तत्र पूर्वकालिका या भोजनरूपा क्रिया, तद्वाचकाद् भुज्धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति। द्वित्वमतन्त्रम् अर्थात् प्रकृतसूत्रे समानकर्तृकयोरित्यत्र द्वित्वमविवक्षितम्।

883. **न क्त्वेति**- इटा सह वर्त्तते इति सेट्, बहुव्रीहिसमासः। **सेट् क्त्वा किन्न भवतीति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

भुक्त्वा- इत्यत्र 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्माद् धातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' इति क्त्वाप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, भुज् त्वा इति जाते, ''चोः कुः'' इति सूत्रेण जकारस्य गकारे, भुग् त्वा इति जाते, ''खरि च'' इति गकारस्य ककारे (चर्त्वे) भुक्त्वा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये, अव्ययसञ्ज्ञायां सुब्लुकि 'भुक्त्वा' इति रूपं सिद्धम्।

शयित्वा- इत्यत्र 'शीङ् स्वप्ने' धातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' इति क्त्वा प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, शी त्वा इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायामिडागमे, अनुबन्धलोपे शी इ त्वा इति जाते, ''न क्त्वा सेट्'' इति सूत्रेण क्त्वा इत्यस्य अकिद्वद्भावे, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' इति गुणे, ''एचोऽयवायावः'' इति सूत्रेण अयादेशे श् अय् इत्वा (शयित्वा) इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, अव्ययसञ्ज्ञायां सुब्लुकि 'शयित्वा' इति रूपं सिद्धम्।

884. **रलो व्युपधादिति**- उश्च इश्च वी, वी उपधे यस्य स व्युपधः, तस्मात् = व्युपधात्, द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। हल् आदिर्यस्य स हलादिः, तस्माद् हलादेः, बहुव्रीहिसमासः। **इवर्णोपधाद् उवर्णोपधाद् वा हलादेः रलन्तात् परौ क्त्वा-सनौ सेटौ विकल्पेन कितौ भवतः इति सूत्रार्थः।** यथा-द्युतित्वा-द्योतित्वा। यत्र किद्वद्भावः भवति, तत्र 'क्ङिति च' इति सूत्रेण गुणनिषेधानन्तरं द्युतित्वा इति रूपस्य निष्पत्तिर्भवति। कित्त्वाभाव-पक्षे गुणविहिते सति 'द्योतित्वा' इति रूपस्य सिद्धिर्भवति।

885. **उदितो वेति**- उदितो धातोः परस्य क्त्व इड् वा स्यात्। शमित्वा-शान्त्वा।

886. **जहातेश्चेति**- हा (ओ हाक्) धातोर्हि इत्यादेशः स्यात् क्त्वाप्रत्यये परे इति सूत्रार्थः। यथा-हित्वा।

887. **समासेऽनञिति**- अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशो भवति। अनञ् इत्यस्मिन् पदेऽनञ् इत्यस्यार्थः पर्युदासवशाद् नञ्-भिन्नः नञ्सदृशः अव्ययः इत्यर्थः वर्तते।

888. **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च (3-4-22)** आभीक्ष्ण्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च।

889. **नित्य-वीप्सयोः (8-1-14) ।।विधिसूत्रम् ।।**

आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये वीप्सायां च पदस्य द्वित्वं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसञ्ज्ञकेषु कृदन्तेषु। स्मारं-स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा-स्मृत्वा। पायं-पायम्। भोजं-भोजम्। श्रावं-श्रावम्।

---

888. **आभीक्ष्ण्ये इति**- आभीक्ष्ण्ये इति पदं सप्तम्यन्तम्। णमुलिति पदं विधेयम्। अत्र चकार-पदेन क्त्वाप्रत्ययस्य ग्रहणं भवति। **अतः आभीक्ष्ण्ये अर्थे द्योत्ये समानकर्तृकाद्धातोः पूर्वविषये णमुल्प्रत्ययः स्यात् क्त्वा चेति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

द्युतित्वा-द्योतित्वा- 'द्युत दीप्तौ' धातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' इति क्त्वा प्रत्यये, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम्, इडागमे, ''न क्त्वा सेट्'' इति सूत्रेण प्राप्तं कित्त्वाभावं प्रबाध्य ''रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च'' इति सूत्रेण क्त्वा इत्यस्य विकल्पेन किद्वद्भावे, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते ''क्ङिति च'' इति सूत्रेण निषेधे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये अव्ययसञ्ज्ञायाम्, ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सुब्लुकि, 'द्युतित्वा' इति रूपं सिद्धम्। कित्त्वाभावपक्षे गुणविहिते सति 'द्योतित्वा' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

लिखित्वा, लेखित्वा- 'लिख अक्षरविन्यासे' इति धातोः क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे, लिख् त्वा इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम्, इडागमे, अनुबन्धलोपे, लिख् इ त्वा इति जाते, विकल्पेन किद्वद्भावे, लघूपधगुणनिषेधे, स्वादिकार्ये इति 'लिखित्वा' इति रूपम्। पक्षे विकल्पाभावे (कित्त्वाभावे) गुणे 'लेखित्वा' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

शमित्वा-शान्त्वा- 'शमु उपशमे' इत्यस्माद्धातोः क्त्वाप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, शम् त्वा इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम्, ''उदितो वा'' इति सूत्रेण विकल्पेन इडागमे, शम् इत्वा इति जाते, स्वादिकार्ये 'शमित्वा' इति रूपम्। पक्षे विकल्पाभावे ''अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति'' इति सूत्रेण उपधादीर्घे, शाम् त्वा इति जाते, ''नश्चापदान्तस्य झलि'' इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे, परसवर्णे 'शान्त्वा' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

देवित्वा-द्यूत्वा- 'दिवु' इत्यस्माद्धातोः क्त्वा प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, दिव् त्वा इति जाते, आर्धधातुकसञ्ज्ञायाम् ''उदितो वा'' इति सूत्रेण विकल्पेन इडागमेऽनुबन्धलोपे, दिव् इ त्वा इति जाते, ''न क्त्वा सेट्'' इति सूत्रेण 'क्त्वा' इत्यस्य अकिद्वद्भावे, लघूपधगुणे स्वादिकार्ये 'देवित्वा' इति रूपम्। पक्षे इडभावे दिव् त्वा इति जाते, ''च्छ्वोः शूडनुनासिके च'' वकारस्य ऊठ्-आदेशे, दि ऊ त्वा इति जाते, ''इको यणचि'' इति सूत्रेण इकारस्य यकारे (यणि) 'द्यूत्वा' इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'द्यूत्वा' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

हित्वा- 'डुधाञ् धारण-पोषणयोः' इत्यस्माद्धातोः क्त्वा प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, इट् प्राप्ते ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' इति निषेधे, धा त्वा इति जाते, ''दधातेर्हिः'' इति सूत्रेण धा स्थाने 'हि' आदेशे, हित्वा इति जाते, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये 'हित्वा' इति रूपं सिद्धम्।

हित्वा- 'ओहाक् त्यागे' धातोः क्त्वा प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, हा त्वा इति जाते, ''जहातेश्च क्त्वि'' इति सूत्रेण 'हा' स्थाने 'हि' आदेशे, हित्वा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हित्वा' इति रूपं सिद्धम्।

हात्वा- 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्याद्धातोः क्त्वाप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, हात्वा इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये 'हात्वा' इति रूपं सिद्धम्।

प्रकृत्य- प्रपूर्वकात् कृधातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' इति सूत्रेण क्त्वा-प्रत्यये, ''कुगतिप्रादयः'' इति सूत्रेण समासे, ''समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'' इति सूत्रेण ल्यपि, अनुबन्धलोपे, प्र कृ य इति जाते, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' इति तुगागमे, अनुबन्धलोपे, 'प्रकृत्य' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये, अव्ययसञ्ज्ञायां, ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सुब्लुकि 'प्रकृत्य' इति रूपं सिद्धम्।

889. **नित्यवीप्सयोरिति**- आभीक्ष्ण्ये (पौनःपुन्ये) वीप्सायाञ्च अर्थे द्योत्ये पदस्य द्वित्वं भवतीति सूत्रार्थः। यथा-स्मारं-स्मारं नमति शिवमिति।

890. **अन्यथैवं- कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्(3-4-7) ।।विधिसूत्रम् ।।**

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवम्भूतश्चेत् कृञ्। व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्। एवङ्कारम्। कथङ्कारम्। इत्थङ्कारं भुङ्क्ते। सिद्धेति किम्? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते।

---

890. **अन्यथैवमिति- अन्यथा, एवम् कथम्, इत्थम् इत्युपपदपूर्वकात् कृञ्धातोः णमुल्- प्रत्ययः स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवम्भूतश्चेत् कृञ् अर्थाद् व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः।**

रूपसिद्धिः

स्मारं-स्मारं नमति शिवम्- स्मृधातोः''आभीक्ष्ण्ये णमुल् च'' इति सूत्रेण णमुल्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे,''अचोञ्णिति'' इति सूत्रेण वृद्धौ रपरत्वे, स्मारम् इति जाते, प्रातिपदिकात् सुप्रत्यये, ''कृन्मेजन्तः'' इत्यव्ययसञ्ज्ञायाम् ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सूत्रेण सुब्लुकि, ''नित्यवीप्सयोः'' इति सूत्रेण स्मारम् इत्यस्य द्वित्वे, स्मारम् स्मारम् इति जाते, ''मोऽनुस्वारः'' इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे, 'स्मारं स्मारम्' इति रूपं सिद्धम्।

पायं-पायम्- पा धातोः णमुल् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, पा अम् इति जाते, ''आतो युक् चिण्कृतोः'' इति सूत्रेण युगागमेऽनुबन्धलोपे, पायम् इति जाते, स्वादिकार्ये, द्वित्वे पायम् पायम् इति जाते, पूर्वमकारस्य अनुस्वारे 'पायं पायम्' इति रूपं सिद्धम्।

भोजं-भोजम्- भुज् धातोः णमुल्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, लघूपधगुणे, भोजम् इति जाते, स्वादिकार्ये, द्वित्वे, भोजम् भोजम् इति जाते, मस्यानुस्वारे ''भोजं भोजम्'' इति रूपं सिद्धम्।

श्रावं-श्रावम्- श्रु श्रवणे धातोः णमुल् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, श्रु अम् इति जाते,''अचोञ्णिति'' इति वृद्धौ, श्रौ अम् इति जाते, आवादेशे, श्रावम् इति जाते, स्वादिकार्ये, द्वित्वे, मकारस्य अनुस्वारे 'श्रावं श्रावम्' इति रूपं सिद्धम्।

अन्यथाकारम्- अन्यथापूर्वकात् कृ धातोः ''अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्'' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अन्यथा कृ अम् इति जाते, वृद्धौ, रपरत्वे 'अन्यथाकारम्' इति जाते, उपपदसमासे प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये, अव्ययसञ्ज्ञायाम् ''अव्ययादाप्सुपः'' इति सुब्लुकि 'अन्यथाकारम्' इति रूपं सिद्धम्।

एवङ्कारम्- 'एवम्' पूर्वकात् कृ धातोः णमुल् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, एवम् कृ अम् इति जाते, वृद्धौ, रपरत्वे, एवम् कारम् इति जाते, समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वादिकार्ये, अनुस्वारे, परसवर्णे 'एवङ्कारम्' इति रूपं सिद्धम्।

कथङ्कारम्- 'कथम्' पूर्वकात् कृ धातोः णमुल् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कथम् कृ अम् इति जाते, वृद्धौ, रपरत्वे, समासे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, अनुस्वारे, परसवर्णे 'कथङ्कारम्' इति रूपं सिद्धम्।

इत्थङ्कारम्- 'इत्थम्' पूर्वकात् कृ धातोः णमुल् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, वृद्धौ, रपरत्वे, इत्थम् कारम् इति जाते, समासे, प्रातिपदिकात् स्वादिकार्ये, अनुस्वारे, परसवर्णे 'इत्थङ्कारम्' इति रूपं सिद्धम्।

।। इत्युत्तरकृदन्त-प्रकरणम् ।।

अभयासार्थप्रश्नाः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

1. द्रष्टुमित्यत्र प्रत्ययो वर्तते –
   (क) अम्   (ख) अण्
   (ग) तुमुन्   (घ) ण्वुल्
2. पाकः इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
   (क) सु   (ख) घञ्
   (ग) अच्   (घ) अक्
3. एरच् इति सूत्रेण प्रत्ययो भवति –
   (क) रच्   (ख) एरच्
   (ग) अच्   (घ) इच्
4. स्वप्नः इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
   (क) नन्   (ख) नङ्
   (ग) अच्   (घ) अण्
5. 'हसनम्' इत्यत्र प्रत्ययो वर्तते –
   (क) अन्   (ख) अम्
   (ग) नम्   (घ) ल्युट्
6. रामः इत्यत्र घञ्-प्रत्ययः केन सूत्रेण भवति –
   (क) अवे तृस्त्रोर्घञ्   (ख) हलश्च
   (ग) भावे   (घ) अकर्तरि च कारके
7. सुपानः इत्यत्र प्रत्ययो वर्तते –
   (क) युच्   (ख) ल्युट्
   (ग) अन्   (घ) घञ्
8. "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति सूत्रे प्राचाम् इति पदमस्ति –
   (क) प्रतिषेधार्थकम्   (ख) पूजार्थकम्
   (ग) पर्याप्त्यर्थकम्   (घ) प्राचीनार्थवाचकम्
9. भुक्त्वा इत्यत्र धातुरस्ति –
   (क) भुजो (भुज्)   (ख) भुक्
   (ग) भक्ष   (घ) भू
10. कथङ्कारम् इत्यत्र प्रत्ययोऽस्ति –
    (क) अम्   (ख) रम्
    (ग) कारम्   (घ) णमुल्

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

11. 'तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सोदाहरणं सूत्रस्यार्थो लेख्यः।
12. 'पाकः' इत्यत्र कस्मिन् अर्थे घञ्-प्रत्ययो भवति?
13. ऋदन्तादुवर्णान्ताद् धातोः कः प्रत्ययो भवति?
14. 'विघ्नः' इत्यत्र कप्रत्ययः कस्मिन् अर्थे भवति?

15. 'उप्त्रिमम्' इत्यत्र धातुप्रत्ययौ कौ?
16. 'वेपथु:' इत्यत्र क: प्रत्यय: केन सूत्रेण भवति?
17. 'याच्ञा' इत्यत्र क: धातु: कश्च प्रत्यय:?
18. 'कृति:' इत्यत्र क: धातु: कश्च प्रत्यय:?
19. 'कीर्णि:' इत्यत्र केन नत्वम्?
20. 'सम्पत्' इत्यत्र क: प्रत्यय:?
21. 'जू:' इत्यत्र क: प्रत्यय: कश्च धातु:?
22. 'कारणा' इत्यत्र धातुप्रत्ययौ कौ?
23. 'हसितम्' इत्यत्र कस्मिन्नर्थे क: प्रत्यय:?
24. ल्युट् चेति सूत्रं कस्मिन्नर्थे कं प्रत्ययं विदधाति?
25. अवतार: इत्यत्र केन नियमेन घञ्-प्रत्यय: भवति?
26. हलश्चेति कीदृशाद्धातो: घञ्-प्रत्ययं करोति?
27. खल्प्रत्ययविधायकं सूत्रं लिखत।
28. 'सुपान:' इत्यत्र युच् प्रत्यय: कस्यापवाद:?
29. 'समानकर्तृकयो: पूर्वकाले' इति सूत्रस्य सोदाहरणम् अर्थं लिखत।
30. 'लेखित्वा' इत्यत्र गुणविधायकं सूत्रं किम्?
31. 'शान्त्वा' इत्यत्र क: धातु: कश्च प्रत्यय:?
32. 'हित्वा' इत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ।
33. 'प्रकृत्य' इत्यत्र ल्यबादेश: केन भवति?
34. 'भोजं भोजम्' इत्यत्र क: प्रत्यय: केन भवति?

निबन्धात्मकप्रश्ना: -

35. पाठ्यपुस्तके उत्तरकृदन्तस्थ-प्रत्ययानां प्रत्ययान्त शब्दानाञ्च प्रकृतिप्रत्ययसहिता सारणी लेखनीया।
36. तुमुन्-प्रत्ययान्तानां विंशतिशब्दानां सारणीं लिखत।
37. भावार्थे के के प्रत्यया: कै: नियमै: भवन्ति एकीकृत्य लिखत।
38. विंशति:-अप् प्रत्ययान्त-शब्दा: लेखनीया:।
39. क्तिन्नन्त-शब्दानां स्फोरकाणि (चार्ट्) निर्मापयत।
40. पञ्चाशत् ल्युडन्तशब्दा: लेखनीया:।
41. विंशतिक्त्वाप्रत्ययान्तशब्दानां सारणीं निर्मापयत।
42. दशल्यबन्त-शब्दा: लेखनीया:।
43. केषाञ्चित् पञ्चसूत्राणां व्याख्या कार्या।
    1. हलश्च
    2. स्त्रियां क्तिन्
    3. भावे
    4. ल्युट् च
    5. समानकर्तृकयो: पूर्वकाले
    6. अवे तृस्त्रोर्घञ्

7. रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च
8. समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्

44. केचन दशप्रयोगाः साधनीयाः।

1. द्रष्टुम्
2. दर्शकः
3. रामः
4. जयः
5. उप्त्रिमम्
6. वेपथुः
7. यज्ञः
8. स्वप्नः
9. स्तुतिः
10. चिकीर्षा
11. कारणा
12. हसनम्
13. सुकरः
14. भुक्त्वा
15. प्रकृत्य
16. स्मारं स्मारम्

अथोणादयः

कृ-वा-पा-जि-मि-स्वदि-साध्यशूभ्य उण् (1-1) ।। उणादिसूत्रम् ।।

करोतीति कारुः। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जायुरोषधम्। मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यमिति साधुः। आशु शीघ्रम्।

उणादयो बहुलम् (3-3-1) ।। विधिसूत्रम् ।।

एते वर्त्तमाने सञ्ज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः।

सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।

कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु।।

कृवापा. इति- कृ, पा, पा, जि, मि, स्वद्, साध्, अशू एभ्यः धातुभ्यः उण् स्यादित्यर्थः। 'कृदतिङ्' इत्यधिकाराद् उण्-प्रत्ययः कृत्सञ्ज्ञकः, अतः 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि अर्थे उण्-प्रत्ययो भवति।

रूपसिद्धिः

कारुः (शिल्पी)- करोतीति कारुः। इत्यत्र ''डुकृञ्-करणे'' धातोः ''कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'' इति सूत्रेण कर्तरि अर्थे उण् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, कृ उ इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति ऋकारस्य आवृद्धौ, रपरत्वे, कारु इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' इति सूत्रेण प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'कारुः' इति रूपं सिद्धम्।

वायुः- वातीति वायुः। इत्यत्र 'वा गतिगन्धनयोः' धातोः ''कृवापा.'' इत्यादिना सूत्रेण उण्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, वा उ इति जाते, ''आतो युक् चिण्कृतोः'' इति युगागमे, अनुबन्धलोपे वाय् उ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'वायुः' इति रूपं सिद्धम्।

पायुः (गुदस्थानम्) पिबत्यनेनेति पायुः। 'पा पाने' धातोः उण् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, युगागमेऽनुबन्धलोपे, पाय् उ इति जाते, प्रातिपादिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'पायुः' इति रूपं सिद्धम्।

जायुः- जयति (अभिभवति) रोगान् इति जायुः (औषधम्) 'जि-अभिभवे' इत्यस्माद्धातोः उण्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, जि उ इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति इकारस्य ऐकारे वृद्धौ, जै उ इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' इति ऐकारस्य आयादेशे, ज् आय् उ इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'जायुः' इति रूपं सिद्धम्।

मायुः (पित्तम्)- मिनोति प्रक्षिपति देह ऊष्माणमिति मायुः। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्याद्धातोः उण्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, मि उ इति जाते, ''अचोञ्णिति'' इति इकारस्य वृद्धौ प्राप्ते, तं प्रबाध्य ''मीनातिमिनोति दीङां ल्यपि च'' इति सूत्रेण इकारस्य आत्वे, मा उ इति जाते, ''आतो युक् चिण्कृतोः'' इति सूत्रेण युगागमे, अनुबन्धलोपे, मायु इति जाते, प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'मायुः' इति रूपं सिद्धम्।

स्वादुः- स्वदते = रोचते इति स्वादुः। 'ष्वद् आस्वादने' धातोः उण्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, ''धात्वादेः षः सः'' इति सूत्रेण षस्य सत्वे, स्वद् उ इति जाते, णित्त्वाद् ''अत उपधायाः'' इति सूत्रेण उपधावृद्धौ, स्वादु इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'स्वादुः' इति रूपं सिद्धम्।

साधुः- साध्नोति परकार्यमिति साधुः। 'साध संसिद्धौ' धातोः कर्तरि अर्थे उण्-प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, साधु इति जाते, प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां, स्वादिकार्ये 'साधुः' इति रूपं सिद्धम्।

आशु- अश्नुते = व्याप्नोति इति आशु (शीघ्रम्)। 'अशूङ् व्याप्तौ संङ्घाते च' धातोः उण् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अश् उ इति जाते, ''अत उपधायाः'' इत्युपधावृद्धौ 'आशु' इति जाते, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, नपुंसकलिङ्गे, ''स्वमोर्नपुंसकात्'' इति सूत्रेण सोर्लुकि, 'आशु' इति रूपं सिद्धम्।

उणादय इति- उण् आदिर्येषां ते = उणादयः, तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। धातोः परे उणादयः वर्तमाने सञ्ज्ञायां वाच्ये बहुलतया भवन्ति इत्यर्थः।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति।।

सञ्ज्ञास्विति- सञ्ज्ञाशब्देषु पूर्वभागे प्रकृत्याः (धातोः) परभागे प्रत्ययस्य च स्वयमेव कल्पना करणीया। पुनः प्रत्ययेऽपिशब्दानुरूपकार्यस्य आवश्यकतां विविच्य अनुबन्धाः योजनीयाः। यथा- प्रयोगे गुणवृद्ध्योरभावः अपेक्षितश्चेत् प्रत्ययः कित् ङिद् वा भवेत्। वृद्धिः करणीया चेत् प्रत्ययः ञित् णिद्वा करणीयः। एवमेव सम्प्रसारणटिलोपादि अन्यकार्याणि अपेक्षितानि चेत् तदनुरूपमेवानुबन्धाः कल्पनीयाः।

अभ्यास प्रश्नाः

1. 'कारुः' इत्यत्र वृद्धिः भवति –
   (क) वृद्धिरेचि सूत्रेण (ख) अचोञ्णिति सूत्रेण
   (ग) अत उपधायाः सूत्रेण (घ) वृद्धिरादैच्
2. 'पायुः' इति पदे धातुः वर्तते –
   (क) पा (ख) पिष्
   (ग) पाय् (घ) उण्
3. जयति रोगान् इति –
   (क) वायुः (ख) साधुः
   (ग) जायुः (घ) मायुः
4. उण् प्रत्ययो भवति –
   (क) कर्मणि (ख) कर्तरि
   (ग) करणे (घ) भावे
5. बाहुलकं कतिविधम्? लिखत।
6. कारुः वायुः साधुः जायुः मायुः स्वादुः आयु इति रूपाणि साधयत।

अथ समास-प्रकरणम्

तत्रादौ केवलसमासः।

समासः पञ्चधा। तत्र समसनं समासः। स च विशेषसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः। प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः। प्रायेणोत्तरपदार्थ-प्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः। तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः। कर्मधारय-भेदो द्विगुः। प्रयेणान्यपदार्थ-प्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः। प्रायेणोभयपदार्थ-प्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः।

907. **समर्थ पदविधिः (2-1-1) ।। परिभाषासूत्रम् ।।**

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः।

908. **प्राक्कडारात्समासः (2-1-3) ।।अधिकारसूत्रम् ।।**

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते।

909. **सह सुपा (2-1-4) ।।अधिकारसूत्रं विधिसूत्रं च ।।**

सुप् सुपा सह वा समस्यते। समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक्। परार्थाभिधानं वृत्तिः।

कृत्-तद्धित-समासैकशेष-सनाद्यन्तधातुरूपा: पञ्चवृत्तयः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा। तत्र 'पूर्वं भूतः' इति लौकिकः। पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः। भूतपूर्वः। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात् पूर्वनिपातः।

(वा.) **इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च।** वागर्थौ इव वागर्थाविव।

समासः पञ्चधेति- वक्ष्यमाणभेदेन पञ्चविधो भवति समासः। समसनं समासः। इह भावे घञ्प्रत्ययः। समसनं = संक्षेपः। समस्यतेऽनेकं पदम् अर्थात् संश्लिष्यते, अनेकपदस्य एकपदीभवनं वेति समासः। सम्पूर्वकस्य असु क्षेपणे इति धातोः एकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः स्यात्। अन्वर्थेयं सञ्ज्ञा।

पञ्चधात्वमाह- स च विशेषसञ्ज्ञेत्यादिना केवलसमासः प्रथम इति-सह सुपेति विहितः समास इत्याशयः।

प्रायेणेति- बहुलेषु लक्ष्येषु वर्णितं लक्षणं सङ्घटते तस्मात् प्रायेणेति पदं क्वचिद् अपवादभूतेषु लक्ष्येषु उक्तलक्षणं नापि सङ्घटते इति भावः। ननु कर्मधारय-दिग्वादीनामपि गणनया पञ्चधात्वं नेत्यत आह-तत्पुरुषभेद इति। तत्पुरुषः समाधिकरणः कर्मधारय इति सूत्रेण समानाधिकरणात्मकस्य तत्पुरुषस्य सञ्ज्ञा कर्मधारय इति विधानादिति भावः। कर्मधारयभेदो द्विगुरिति तद्धितार्थ इत्यनेन यत्र समास उक्तः स संख्यापूर्वो द्विगुः इति।

907. **समर्थः पदविधिरिति**- विधीयते इति विधिः = कार्यम्। पदस्य विधिः = पदविधिरिति शेषषष्ठीसमासः। समर्थः शब्दः समर्थाश्रितं लक्षयति। अत उक्तं पदसम्बन्धी यो विधिरिति। समर्थः शक्तोऽपि उच्यते। सामर्थ्यं द्विविधं भवति (1) व्यपेक्षारूपम् (2) एकार्थीभावरूपञ्च। समासस्तु एकार्थीभावे एव भवति, न व्यपेक्षायाम्। विशिष्टा अपेक्षा = व्यपेक्षा तु वाक्ये एव भवति। व्याख्यानादिह एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं गृह्यते। राजपुरुष इत्यादौ राज-पुरुषपदयोः पृथगर्थो न भासतेऽपितु राजसम्बध्यभिन्नः पुरुषः इत्यर्थो भवति। एष एव एकार्थीभावः।

908. **प्राक्कडारादिति**- अत्र प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् प्रथमं समाससञ्ज्ञा भवति, ततः प्राक् समाससञ्ज्ञकाः भवन्तोऽव्ययीभावादिसञ्ज्ञका इत्यर्थः।

909. **सह सुपेति**- सुबामन्त्रित इत्यस्मात् सुबित्यनुवर्तते। तया सुबनुवृत्त्या सुबन्तं समस्यते इत्यर्थलाभे सिद्धेऽत्र सहग्रहणं योगविभागार्थम्। अतः सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते इत्यर्थोऽपि स्यात्। तस्माद् अनुव्यचलत् पर्यभूषयद् इत्यादौ अनु परि इत्यादीनां तिङन्ते समासो भवति। यथा भूतपूर्वः।

इति केवलसमासः।

रूपसिद्धिः

भूतपूर्वः:- पूर्वं भूतः इति लौकिकविग्रहे पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकविग्रहे 'सह सुपेति' समासे, ''कृत्तद्धितसमासाश्चेति'' प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि, पूर्वभूत इति दशायां भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपाते, भूतपूर्व इति जाते, एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषासहकारेण ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सुप्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे 'भूतपूर्वः' इति रूपं सिद्ध्यति।

(वा.) इवेन समास इति- इव इत्यव्ययेन सुबन्तं समस्यते, विभक्तेश्च लोपो न स्यादित्यर्थ:। यथा वागर्थाविव।

अथाव्ययीभाव:।

910. **अव्ययीभाव: (2-1-5) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**

अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात्।

911. **अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाऽभावाऽत्ययासम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्-यथाऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्यान्त-वचनेषु (2-1-6) ।। विधिसूत्रम् ।।**

विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते। प्रायेणाविग्रहो नित्यसमास: प्रायेणास्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ हरि ङि अधि इति स्थिते-

912. **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् (1-2-43) ।। सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**

समासशास्त्रे प्रथमा-निर्दिष्टम् उपसर्जनसञ्ज्ञं स्यात्।

913. **उपसर्जनं पूर्वम् (2-2-30) ।। विधिसूत्रम् ।।**

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम्। इति 'अधे:' प्राक् प्रयोग: सुपो लुक्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्ति:, अव्ययीभावश्च इत्यव्ययत्वात् सुपो लुक्। अधिहरि।

914. **अव्ययीभावश्च (2-4-18) ।। सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**

अयं नपुंसकं स्यात्। गा: पातीति गोपास्तस्मिन्निति अधिगोपम्।

रूपसिद्धि:

वागर्थाविव- वागर्थौ इवेति लौकिकविग्रहे वागर्थ औ इव इत्यलौकिकविग्रहे इवेन समासो विभक्तेश्चालोपे कृते वागर्थौ इव इत्येवं स्थितौ समासे संहिताया नित्यत्वाद् ''एचोऽयवायाव:'' इत्यावादेशे वागर्थाविवेति रूपं निष्पन्नम्।

इति केवलसमास-प्रकरणम्

910. **अव्ययीभाव इति**- अस्मादूर्ध्वम् अव्ययीभावस्याधिकार:। अनव्ययम् अव्ययीभाव:। पूर्वं समाससंज्ञायां जातायामपि अव्ययीभावसंज्ञया तस्या: न बाध:।

911. **अव्ययमिति**- विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानम् अव्ययं समर्थेन समस्यते सुबन्तेन चेति भाव:।

प्रायेणेति- प्राय: यस्य समासस्य लौकिकविग्रहो न स्यात् स नित्यसमास: अथवा प्राय: यस्य स्वपदैर्लौकिकविग्रहो न भवति, स नित्यसमास:।

विभक्तौ इति- विभक्तिवचने इत्यर्थ:। सप्तम्या अर्थे यद् अव्ययं तदिह विभक्तिवचनम्। यथा हरौ इति लौकिकविग्रहे, हरि डि. अधि इत्यलौकिकविग्रहे अधि इत्यस्य सप्तम्यर्थोऽधिगम्यते।

912. **प्रथमानिर्दिष्टमिति**- इह समास-पदं समासविधायकशास्त्रे लाक्षणिकं, व्याख्यानात्।

913. **उपसर्जनं पूर्वमिति**- समास इत्यधिकृतं योग्यताबलेन इह सप्तम्यां विपरिणमते, अत आह समासे इति। समासे उपसर्जनसंज्ञस्य प्राक् प्रयोग: कार्य:।

प्राक् प्रयोग इति- अधि इत्यस्य प्राक् प्रयोग इत्यर्थ:।

सुपो लुगिति- समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन डि. इत्यस्य लुगिति भाव:।

प्रातिपदिकसंज्ञायामिति- पूर्वं भूता या प्रातिपदिकसंज्ञा, तस्यामेव ङिप्रत्ययस्य लुकि सति एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन स्वाद्युत्पत्ति:। सुपो लुगिति अव्ययादाप्सुप इत्यनेन विशिष्टाद् विहितस्य सुपो लुगित्यर्थ:।

रूपसिद्धि:

अधिहरि- हरौ इति लौकिविग्रहे, हरि ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहे अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि, प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रेण अधि इत्यस्योपसर्जनसंज्ञायाम्, उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वप्रयोगे, एकदेशविकृतमनन्यवद् इति न्यायेन अधिहरि इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात् सुविभक्तौ अव्ययीभावश्चेति अव्ययसंज्ञायाम्, अव्ययादाप्सुप: इति सुप: सोर्लुकि अधिहरि इति रूपं सिद्धम्।

914. **अव्ययीभावश्चेति**- स नपुंसकमिति सूत्राद् नपुसंकमित्यनुवर्तते तदाह नपुंसकं स्यादिति। यथा अधिगोपम्।

915. **नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः (3-4-83) ।। विधिसूत्रम् ।।**

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् तस्य पचमीं विना अमादेशः स्यात्।

916. **तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम् (2-4-84) ।। विधिसूत्रम् ।।**

अदन्तादव्ययीभावात् तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम् अम्भावः स्यात्। उपकृष्णम्, उपकृष्णेन्। मद्राणां समृद्धि सुमद्रम्। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्।

निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति अतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। योग्यता-वीप्सा-पदार्थानतिवृत्ति-सादृश्यानि यथार्थाः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। अर्थम् अर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति।

रूपसिद्धिः

अधिगोपम्- गाः पातीति गोपाः, तस्मिन्निति लौकिकविग्रहे गोपा ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति, सुपो लुकि, प्रथमानिर्दिष्टमिति अधीत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपाते अव्ययीभावश्चेति नपुंसकसंज्ञायां, ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य इति ह्रस्वान्तादेशे नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः इति सोरमि, अमि पूर्वः इति पूर्व रूपे अधिगोपमिति सिद्ध्यति रूपम्।

915. **नाव्ययीभावादिति**- अकारान्ताद् अव्ययीभावात् सुपो लुग् न भवति, पञ्चमीभिन्नस्य तस्य सुपः स्थाने अम् इत्यादेशो भवतीत्यर्थः।

916. **तृतीया-सप्तम्योरिति**- नाव्ययीभावादिति पूर्वसूत्रेण नित्यम् अम्प्राप्तः किन्तु तृतीयासप्तम्योरित्यनेन विकल्प्यते। यथा उपकृष्णम् उपकृष्णेन।

रूपसिद्धिः

समीपेऽर्थे उपकृष्णम् उपकृष्णेन- कृष्णस्य समीपमिति लौकिकविग्रहे, कृष्ण ङस् उप इति अलौकिकविग्रहे, अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो लुकि, प्रथमा निर्दिष्टमित्युपसर्जनसंज्ञायाम्, उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वप्रयोगे, उपकृष्ण इत्यस्यात् सुप्रत्यये "अव्ययादाप्सुपः" इति सुपो लुकं बाधित्वा नाव्ययीभावादिति सोरमि, पूर्वरूपे, उपकृष्णमिति सिद्धम्। टा-विभक्तौ तृतीयासप्तम्योरिति विकल्पेन अमि उपकृष्णमिति सिद्ध्यति रूपम्। पक्षे अमभावे टाङसिङसामिति इनादेशे गुणे उपकृष्णेन इति सिद्धम्। सप्तम्यामपि उपकृष्णम्, उपकृष्णे इति ज्ञेयम्। तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणात् केषुचित् प्रयोगेषु नित्यम् अम्भावः स्यात्। यथा सुमद्रम्, उन्मत्तगङ्गमित्यादि।

समृद्ध्यर्थे सुमद्रम्- मद्राणां समृद्धिरिति लौकिकविग्रहे, मद्र आम् सु इत्यलौकिकविग्रहे, समृद्ध्यर्थेऽव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुकि, सु इत्यस्योपसर्जनसंज्ञायां, पूर्वप्रयोगे, सोरमि पूर्वरूपे सुमद्रम् इति सिद्धम्। तृतीया-सप्तम्योर्बहुलम् इति नित्यमम्भावे उक्तरूपं निष्पद्यते।

व्यृद्ध्यर्थे- दुर्यवनम्- यवनानां व्यृद्धिरिति लौकिकविग्रहे, यवन आम् दुर् इत्यलौकिकविग्रहे, व्यृद्ध्यर्थे अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, दुर् इत्यस्योपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, सौ सोरमि, पूर्वरूपे, दुर्यवनमिति रूपं सिद्धम्। एवं सर्वत्र।

अभावेऽर्थे निर्मक्षिकम्- मक्षिकाणामभावः इति लौकिकविग्रहे, मक्षिका, आम् निर् इत्यलौकिकविग्रहे समासे, प्रतिपदिकत्वात् सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, गोस्त्रियोरूपसर्जनस्येति ह्रस्वे, स्वादिकार्ये, सिद्धं निर्मक्षिकमिति रूपम्।

917. **अव्ययीभावे चाकाले (6-3-81) ।। विधिसूत्रम् ।।**

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न तु काले। हरेः सादृश्यं-सहरि।

ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति अनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपत् सचक्रम्। सदृशः संख्या ससखि। क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम्। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि।

---

917. **अत्यये (विनाशे) अर्थे अतिहिमम्**- हिमस्यात्यय इति लौकिविग्रहे, हिम ङस् अति इत्यलौकिकविग्रहे, समासेऽतिहिममिति रूपं निष्पद्यते।

असम्प्रत्यर्थे (अनौचित्येऽर्थे) अतिनिद्रम्- निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति लौकिकविग्रहे, निद्रा सु अति इत्यलौकिकविग्रहे, असम्प्रत्यर्थे समासे, प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, ह्रस्वे सौ सिद्धं रूपमतिहिममिति।

शब्दप्रादुर्भावार्थे इतिहरि- हरिशब्दस्य प्रकाश इति लौकिकविग्रहे, हरि ङस् इति इत्यलौकिक विग्रहे, शब्द प्रकाशेऽर्थे इति इत्यस्य हरि ङस् इत्यनेन समासादिकार्ये कृते, सौ अव्ययादाप्सुपः इति लुकि, इतिहरि इति सिद्धम्।

पश्चादर्थे अनुविष्णु- विष्णोः ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहे, अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासादिकार्ये, सौ सोर्लुकि अनुविष्णु इति सिद्धम्।

यथा शब्दस्य चत्वारोऽर्थाः- (1) योग्यता (2) वीप्सा (3) पदार्थानतिवृति = पदार्थानतिक्रमः (4) सादृश्यञ्चेति। एषां क्रमादुदाहरणानि यथा (1) अनुरूपम् (2) प्रत्यर्थम् (3) यथाशक्ति (4) सहरि च।

तत्र योग्यतायाम् अनुरूपम्- रूपस्य योग्यमिति लौकिकविग्रहे, रूप ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहे, योग्यतारूपयथार्थेऽव्ययं विभक्ति. इत्यादिना समासे तत्सम्बन्धिनि कार्ये कृते सौ सिद्धं रूपम्।

वीप्सायां प्रत्यर्थम्- वीप्सायाम् अर्थस्य द्वित्वम्। अर्थम् अर्थं प्रतीति लौकिकविग्रहे, अर्थ अम् प्रति इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, सुपो लुकि, पूर्वप्रयोगे, यणि, प्रत्यर्थ इति स्थितौ, सौ सोरमि पूर्वरूपे, सिद्धं रूपं प्रत्यर्थमिति।

विशेषः- समासेन वीप्सायाः प्रकाशितत्वात् समासे द्विर्वचनं न भवति। अर्थाद् वीप्सायामेव प्रति इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्याद् अतः प्रति इत्यनेन वीप्सा उक्ता एवेति ज्ञेयम्।

पदार्थानतिवृत्तौ यथाशक्ति- शक्तिमनतिक्रम्य इति लौकिविग्रहे, शक्ति अम् यथा इत्यलौकिकविग्रहे, पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथार्थे समासादिकार्ये, सौ अव्ययादाप्सुपः इति सुपो लुकि, यथाशक्तीति रूपं सिद्धम्।

अव्ययीभावे इति- सहस्य सः संज्ञायामिति सूत्रात् सहस्य स इति चानुवर्तते। अत आह सहस्येत्यादि। कालभिन्नेऽव्ययीभावे सहस्य सः स्यादित्यर्थः। यथा सहरि।

रूपसिद्धिः

सादृश्येऽर्थे- सहरि- हरेः सादृश्यमिति लौकिकविग्रहे हरि ङस् सह इत्यलौकिकविग्रहे, अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासे, प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, सह हरि इति जाते, अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य स इत्यादेशे, सहरि इत्यस्माद् जाताया: विभक्तेः अव्ययादाप्सुप इत्यनेन लुकि, सहरि इति रूपं सिद्ध्यति।

अनुज्येष्ठम्- ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति लौकिकविग्रहे, ज्येष्ठ ङस् अनु इत्यलौकिकविग्रहे, आनुपूर्व्येऽर्थे अनोः समासे, अनुज्येष्ठ इत्यदन्तत्वाद् नाव्ययीभावादिति सोरमि, पूर्वरूपेऽनुज्येष्ठमिति सिद्धम्।

सचक्रम्- यौगपद्येऽर्थे चक्र टा सह इत्यस्य समासे, सहेत्यस्योपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्य सादेशे, स्वादिकार्ये, सचक्रमिति निष्पन्नं रूपम्।

ससखि- सादृश्येऽर्थे सखि टा सह इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, सादेशे सौ "अव्ययादाप्सुपः" इति सोर्लुपि ससखि इति निष्पद्यते रूपम्।

सक्षत्रम्- सम्पत्त्यर्थे क्षत्र आम् सह इत्यलौकिक विग्रहे, समासे, स्वादिकार्ये रूपं निष्पद्यते।

सतृणम्- तृणमपि अपरित्यज्येति लौकिकविग्रहे तृण टा सह इत्यलौकिकविग्रहे, सह इत्यस्य अपरित्यज्य सर्वमत्तीत्यर्थे समासे, स्वादिकार्ये, सतृणम् इति रूपं सिद्धम्।

साग्नि- अग्नि टा सह इत्यस्य समासे, सहस्य सादेशे, विभक्तिकार्ये, साग्नीति रूपं निष्पन्नम्।

918. **नदीभिश्च (2-1-20) ।। विधिसूत्रम् ।।**
नदीभिः सह संख्या समस्यते।
(वा.) **समाहारे चायमिष्यते**। पञ्चगङ्गम्। द्वियमुनम्।

919. **तद्धिताः (4-1-76) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**
आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

920. **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (5-4-107) ।। विधिसूत्रम् ।।**
शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदः समीपम् उपशरदम्। प्रतिविपाशम्। (ग.सू.) जराया जरस् च। उपजरसमित्यादि।

921. **अनश्च (5-4-108) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अन्नन्ताद् अव्ययीभावात् टच् स्यात्।

---

918. **नदीभिश्चेति**- नदीवाचिभिः संख्या वा समस्यते।
(वा.) समाहारे चायमिति-समाहारे एव एष समासः इष्यते। द्विगुसमासस्य अपवाद एवायम् अव्ययीभावसमास इति फलितम्। यथा पञ्चगङ्गम्।

रूपसिद्धिः

पञ्चगङ्गम्- पञ्चानां गङ्गानां समाहार इति लौकिकविग्रहे, पञ्चन् आम् गङ्गा आम् इत्यलौकिकविग्रहे, नदीभिश्चेति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, पञ्चन् गङ्गा इति जाते, न लोपे, नपुंसकत्वे, ह्रस्वे पञ्चगङ्ग इत्यस्मात् सौ, सोरमि पूर्वरूपे, पञ्चगङ्गमिति रूपं निष्पद्यते।

द्वियमुनम्- द्वयोः यमुनयोः समाहारः इति लौकिकविग्रहे, द्वि ओस् यमुना ओस् इत्यलौकिकविग्रहे, तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति द्विगुं प्रबाध्य नदीभिश्चेति अव्ययीभावसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति उपसर्जनसंज्ञायां, गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वे, सौ सोरमि पूर्वरूपे, द्वियमुनमिति सिद्धम्।

919. **तद्धिता इति**- अधिकारोऽयमिति तेन उपराजम् इत्यादौ नस्तद्धिते इति टिलोपस्य सिद्धिः।

920. **अव्ययीभावे इति**- शरदादिगणपठितशब्देभ्यः समासान्तष्टच्प्रत्ययः स्यादव्ययीभावे इत्यर्थः। अत्र राजाहःसखिभ्यः इत्यस्माट्टजनुवर्तते। यथा उपशरदम् इत्यादि।

उपशरदम्- शरदः समीपमिति लौकिकविग्रहे, शरद् ङस् उप इत्यलौकिक विग्रहे, समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि, उपेत्यस्योपसर्जनसंज्ञायां, पूर्व प्रयोगे, अव्ययीभावे शरदिति समासांत-टच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सौ, सोरमि, पूर्वरूपे, उपशरदम् इति सिद्धं रूपम्।

प्रतिविपाशम्- विपाशोऽभिमुखमिति लौकिकविग्रहे, विपाश् ङस् प्रति इत्यलौकिकविग्रहे, लक्षणेऽर्थे "लक्षणे नाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावसमासे, प्रतिविपाश् इति स्थितौ, अव्ययीभावे शरदिति समासान्तटच्प्रत्यये, स्वादिकार्ये, प्रतिविपाशमिति रूपं निष्पन्नम्।

(ग.सू.) जराया जरस् चेति-शरदाद्यन्तर्गतं गणसूत्रमिदम्। यथा उपजरसम्।

रूपसिद्धिः

उपजरसम्- जरायाः समीपमिति लौकिकविग्रहे, जरा ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे, समासादिकार्ये, उपजरा इति जाते, जराया जरस् चेति जरसादेशे, समासान्तटचि, स्वादिकार्ये, उपजरसमिति रूपं सिद्धम्।

921. **अनश्चेति**- अव्ययीभाव इत्यनुवर्तते, पञ्चम्यां विपरिणमते च। अनः इति तस्य विशेषं तस्मात्तदन्तविधिः स्यात्। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इत्यस्माट्टच्प्रत्ययोऽनुवर्तते। अत आह अन्नन्तादिति।

922. **नस्तद्धिते (6-4-144) ।।विधिसूत्रम् ।।**
नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्।

923. **नपुंसकादन्यतरस्याम् (5-4-109) ।।विधिसूत्रम् ।।**
अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावात् टज् वा स्यात्। उपचर्मम् उपचर्म।

924. **झयः (5-4-111) ।।विधिसूत्रम् ।।**
झयन्तादव्ययीभावात् टज् वा स्यात्। उपसमिधम् उपसमित्।

---

922. **नस्तद्धिते**– टेरिति सूत्रमनुवर्तते। नः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। भस्य इत्यधिकारः न इत्यनेन विशेष्यते, अतः तदन्तविधिः। यथा उपराजम्। अध्यात्मम् इति।

रूपसिद्धिः

उपराजम्– राज्ञः समीपमित्यर्थे, राजन् ङस् उप इत्यस्य अव्ययं विभक्तीति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, उप इत्यस्योपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, उपराजन् इति जाते, अनश्चेति समासान्तटच्प्रत्यये, भसञ्ज्ञायां, नस्तद्धिते इति अनष्टेर्लोपे, सौ, उपराजमिति सिद्धम्।

अध्यात्मम्– आत्मनीति लौकिकविग्रहे, आत्मन् ङि अधि इत्यलौकिकविग्रहे, विभक्त्यर्थेऽव्ययमिति अव्ययीभावसमासे, प्रातिपदिकत्वात्सुपो धात्विति सुपो लुकि, टचि, भत्वान्नस्तद्धिते इति टिलोपे, स्वादिकार्ये, अध्यात्ममिति सिद्धम्।

923. **नपुंसकादिति**– नपुंसकग्रहणम् अन्नन्तस्य विशेषणम् अस्ति अत आह अन्नन्तं यत् क्लीबमिति। अन्नन्तेन अव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिः स्यात्। टचो विकल्पत्वाद् भवति रूपद्वयम् उपचर्मन् उपचर्म च।

रूपसिद्धिः

उपचर्मम् उपचर्म– चर्मणः समीपमिति लौकिविग्रहे, चर्मन् ङस् उप इत्यलौकिक विग्रहे, समासे, प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि, उपसर्जनत्वात्पूर्वप्रयोगे, उपचर्मन् इति स्थितौ, नपुंसकादन्यतरस्यामिति टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वाट्टेर्लोपे, सोरमि, उपचर्ममिति टजभावे, अत्ययादाप्सुपः इति सुपो लुकि, नलोपः इति नलोपे, उपचर्म इति सिद्धम्।

924. **झय इति**– अन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिर्भवति। झय इति अव्ययीभावस्य विशेषणम्। विशेषणात् तदन्तविधिः स्यात् यथा उपसमित्।

रूपसिद्धिः

उपसमिधम्, उपसमित्– समिधः समीपमिति लौकिकविग्रहे समिध् ङस् उप इत्यलौकिकविग्रहे समीपेऽर्थे उप इत्यस्याव्ययं विभक्तीतिसमासे, प्रातिपदिकसंज्ञाया, सुपो लुकि, उपसर्जनसञ्ज्ञायां, पूर्वप्रयोगे, उपसमिध् इति जाते, 'झयः' इति समासान्त टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, टचोऽकारेण अकारान्तत्वात् सु इत्यस्यामि, पूर्वरूपे, उपसमिधम् इति सिद्धम्। पक्षे टजभावे, सोर्लुकि, जश्त्वे चर्त्वे च कृते, उपसमित् इति निष्पन्नं रूपम्।

।।इत्यव्ययीभावः ।।

अथ तत्पुरुषसमासः

925. **तत्पुरुषः (2-1-22) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**
अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः।

926. **द्विगुश्च (2-1-23) ।। सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**
द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात्।

927. **द्वितीया श्रितातीत-पतित-गतात्यस्त-प्राप्तापन्नैः (2-1-24) ।। विधिसूत्रम् ।।**
द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा, स च तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि।

928. **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (2-1-30) ।। विधिसूत्रम् ।।**
तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। धान्येनार्थः धान्यार्थः। तत्कृतेति किम्? अक्ष्णा काणः।

929. **कर्तृकरणे कृता बहुलम् (2-1-32) ।। विधिसूत्रम् ।।**
कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातः हरित्रातः। नखैर्भिन्नः नखभिन्नः।
(प.) **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्।** नखनिर्भिन्नः।

---

925. **तत्पुरुषः इति**- प्रतिज्ञाकृतपञ्चविधसमासमध्ये प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानं तत्पुरुषसंज्ञकं तृतीयं समासमाह तत्पुरुष इति। इत ऊर्ध्वं तत्पुरुषस्याधिकारः।

926. **द्विगुश्चेति**- द्विगुश्चापि तत्पुरुषसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

927. **द्वितीया श्रितेति**- प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इत्याशयेनाह द्वितीयान्तमिति। **श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न एभिः सप्तभिः सुबन्तैः सह द्वितीयान्तं पदं विकल्पेन समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञो भवतीत्यर्थः।** यथा कृष्णश्रितः।

रूपसिद्धिः

कृष्णश्रितः- कृष्णं श्रितः इति लौकिकविग्रहे, कृष्ण अम् श्रित सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''द्वितीया श्रितातीतेति'' समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, सूत्रे द्वितीया इत्यत्रापि प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कृष्ण इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम्, ''उपसर्जनं पूर्वमिति'' पूर्व प्रयोगे, सौ तस्य रुत्वे, विसर्गे, कृष्णश्रितः इति रूपं सिद्ध्यति।

928. **तृतीया तत्कृतेति**- सुप् सुपेत्यनुवर्तते। तृतीयेति तद्विशेषणम्। सूत्रे तत्कृत इति लुप्ततृतीयाकं गुणवचनेन सह अन्वेति। अत उच्यते तृतीयान्तं पदं तृतीयान्तार्थकृतेन गुणवचनेन सह विकल्पेन समस्यते, स च तत्परुषसंज्ञको भवतीत्यर्थः। यथा- शङ्कुलाखण्डः। धान्यार्थः।

रूपसिद्धिः

शङ्कुलाखण्ड- शङ्कुलया खण्ड इति विग्रहे, शङ्कुला टा खण्ड सु इत्यलौकिकविग्रहे, आयुधविशेषवाचिनस्तृतीयान्त-शङ्कुलापदस्य गुणवाचिना खण्डशब्देन सह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, स्वादिकार्ये, उक्तरूपं सिद्धम्।

धान्यार्थः- धान्येनार्थः इत्यत्र हेतौ तृतीया, अत्र धान्य टा अर्थ सु इत्यलौकिविग्रहे, तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुब्लुकि, धान्य इत्यस्योपसर्जनत्वे, तस्य पूर्व-प्रयोगे, सवर्णदीर्घे सौ, सो रुत्वे विसर्गे, धान्यार्थः इति रूपं निष्पद्यते।

तत्कृतेति किमिति- अक्ष्णा काणः। यदि एतन्नोच्येत, तदा समासः स्यात्। तत्कृतपदसत्त्वे समासो न। यतो हि काणत्वम् अक्ष्णा न कृतम् अपि तु रोगादिना कृतम्।

929. **कर्तृकरणे इति**- सूत्रे समाहारद्वन्द्वसमासत्वात् सप्तम्येकवचनम् अत आह कर्तरि करणे चेति। कर्तरि करणे च तृतीयान्तं कृदन्तपदेन सह बहुलं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञः इत्यर्थः। यथा हरित्रातः। नखभिन्नः।

930. **चतुर्थी तदर्थार्थ बलि-हित-सुख-रक्षितैः (2-1-36) ।। विधिसूत्रम् ।।**
चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत्।
यूपाय दारु यूपदारु। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः, तेनेह न रन्धनाय स्थाली।
(वा.) **अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य लिङ्गता चेति वक्तव्यम्।**
द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्।

931. **पञ्चमी भयेन (2-1-37) ।। विधिसूत्रम् ।।**
चोराद् भयम्-चोरभयम्।

रूपसिद्धिः

हरित्रातः- हरिणा त्रात इति विग्रहे, हरि टा त्रात सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''कर्तृकरणे कृता बहुलमिति'' समासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि, हरि इत्यस्योपसर्जनसंज्ञायां, पूर्वप्रयोगे, सौ, उक्तं रूपं सिद्धम्।

नखभिन्न- नखैर्भिन्न इति विग्रहे, नख भिस् भिन्न सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, सुपो लुकि, उपजर्सनसंज्ञायां पूर्व प्रयोगे सौ, सोः रुत्वे विसर्गे 'नखभिन्नः' इति रूपं निष्पद्यते।

(प.) कृद्ग्रहणे इति- कृद्ग्रहणे गतिपूर्वकस्य कारकपूर्वकस्य चापि ग्रहणं बोध्यम्। यथा नखै र्निभिन्नो नखनिर्भिन्न इत्यादौ निर्भिन्नशब्देन सह समासः।

रूपसिद्धिः

नखनिर्भिन्नः- नखैर्निर्भिन्नः इति विग्रहे, नख भिस् निर्भिन्न सु इत्यलौकिक विग्रहे, ''कृद्ग्रहणे गतिकारकस्यापि ग्रहणमिति'' परिभाषया निर्भिन्न इत्यस्य कृदन्तत्वाद् ग्रहणे सति ''कर्तृकरणे कृता बहुलमिति'' समासे, सुपो लुकि, स्वादिकार्ये, नखनिर्भिन्न इति रूपं निष्पन्नम्।

930. **चतुर्थी तदर्थेति**- तस्मै इदं तदर्थम्। तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित इत्येभिः शब्दैः चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञः स्यादित्यर्थः यथा यूपदारु इत्यादि।

रूपसिद्धिः

यूपदारु- यूपाय दारु इति लौकिकविग्रहे, यूप ङे दारु इत्यलौकिकविग्रहे, चतुर्थी तदर्थार्थेति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, उपसर्जनसञ्ज्ञायां, पूर्वप्रयोगे, सौ यूपदारु इत्यस्य नपुंसकत्वात् सोः स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि, यूपदारु इति सिद्धम्।

तदर्थेनेति- तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः भाष्यकारादीनाम् इति शेषः। तेन रन्धनाय स्थाली इत्यादौ न।

(वा.) अर्थेन नित्यसमास इति- विभाषाधिकाराद् विकल्पो भवत्यत एतद् वार्तिकम्। एवञ्च विशेष्यस्य यल्लिङ्गं तत्समस्तपदस्य इत्यपि ज्ञेयम्।

द्विजार्थः - द्विजाय अयमिति अस्वपदविग्रहे अन्यपदार्थस्य पुंल्लिङ्गत्वाद् द्विजार्थः इति पुंसि स्यात्।

द्विजार्था - द्विजाय इयमिति विग्रहे, अर्थेनेति समासे विशेष्यलिङ्गत्वे रूपं सिद्धम्।

द्विजार्थम्- द्विजाय इदमिति विग्रहे द्विजार्थमिति सिद्ध्यति।

भूतबलिः - भूतेभ्यो बलिः इति विग्रहे समासे सिद्धम्।

गोहितम्- गोभ्यो हितम् इति विग्रहे समासः।

गोसुखम्- गोभ्यः सुखमिति विग्रहे समासः।

गोरक्षितम्- गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहे चतुर्थी तदर्थेति समासे, सुपो लुकि, सौ सोरमि पूर्वरूपे गोरक्षितमिति सिद्धम्।

931. **पञ्चमी भयेनेति**- पञ्चम्यन्तं भयमित्यनेन सह वा समस्यते, स च तत्पुरुष इति। यथा चोरभयम्।

रूपसिद्धिः

चोरभयम्- चोराद् भयमिति विग्रहे, चोर ङसि भय सु इत्यलौकिकविग्रहे, पञ्चमी भयेनेति समासे, सुपो लुकि, स्वादिकार्ये, चोरभयमिति सिद्धं रूपम्।

932. **स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन (2-1-39) ।।विधिसूत्रम् ।।**

933. **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (6-3-2) ।।निषेधसूत्रम् ।।**

अलुगुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः।

934. **षष्ठी (2-2-8) ।।विधिसूत्रम् ।।**

सुबन्तेन प्राग्वत्। राजपुरुषः।

935. **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे (2-2-1) ।।विधिसूत्रम् ।।**

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। एकाधिकरणे किम्-पूर्वश्छात्राणाम्।

---

932. **स्तोकान्तिकेति**- अत्र अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते, व्याख्यानात्। स्तोकार्थकाः, अन्तिकार्थकाः, दूरार्थकाः पञ्चम्यन्ताः, कृच्छ्रशब्दश्च क्तप्रत्ययान्तेन सह वा समस्यते, स च तत्पुरुष इत्यर्थः।

933. **पञ्चम्या इति** - अलुगुत्तरपदे (6-3-1)

इति सूत्रमनुवर्तते। अत उच्यते-स्तोकादिभ्यः परे पञ्चम्याः लुग् न भवति उत्तरपदे सतीत्यर्थः। यथा स्तोकान्मुक्तः।

रूपसिद्धिः

स्तोकान्मुक्तः - स्तोक ङसि मुक्त सु इत्यलौकिकविग्रहे, स्तोकान्तिक-दूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो धात्विति उभयोः सुपो लुकि प्राप्ते, पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः इति पञ्चम्या अलुकि, स्तोकाद् मुक्त इति जाते, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति परसवर्णे नकारे, स्तोकान्मुक्तः इति रूपं सिद्धम्।

अन्तिकादागतः - अन्तिक ङसि आगत सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, सुब्लुकि प्राप्ते, पञ्चम्या इति अलुकि, स्वादिकार्ये, रूपं सिद्धम्।

अभ्याशादागतः - अभ्याशशब्दः समीपपर्यायः। अभ्याश ङसि आगत सु इति अलौकिकविग्रहे स्तोकान्तिकेति समासे पञ्चम्याः अलुकि सौ रूपं निष्पन्नम्।

दूरादागतः - दूर ङसि आगत सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, पञ्चम्याः अलुकि, सौ सिद्धम्।

कृच्छ्रादागतः- कृच्छ्र ङसि आगत सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे सुब्लुकि प्राप्ते पञ्चम्याः अलुकि रूपं सिद्धम्।

934. **षष्ठीति**- षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। यथा राजपुरुषः।

रूपसिद्धिः

राजपुरुषः - राजन् ङस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे षष्ठीति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, राजन् पुरुष इत्यवस्थायाम् अन्तवर्तिनीं विभक्तिम् आश्रित्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति नियमात् पदसञ्ज्ञायां, नलोपः इति नलोपे राजपुरुषः इति सिद्धम्।

935. **पूर्वापरेति**- एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः। पूर्व अपर अधर उत्तरम् एकदेशिना एकाधिकरणे इतिच्छेदः। ननूर्ध्वकाय इतिवत् कर्मधारयसमासेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमत आह षष्ठीसमासापवादः इति तथा कायपूर्व इत्याद्यनिष्ट-प्रयोगनिवृत्तये इदं सूत्रमिति भावः।

विशेषः- नन्वत्र लुका लुप्तत्वाद् न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधः स्यादिति चेन्न। अङ्गकार्यं न-लोपरूपमिति दिक्।

रूपसिद्धिः

पूर्वकायः - पूर्व अम् काय ङस् इत्यलौकिकविग्रहे, षष्ठी इत्यनेन प्राप्तसमासं प्रबाध्य पूर्वापरेति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, पूर्व इत्यस्य उपसर्जनत्वात् पूर्वनिपाते, सौ पूर्वकायः इति सिद्धम्।

अपरकायः - अत्रापि समासे, सुपो लुकि, अपरस्य उपसर्जनत्वे, पूर्वप्रयोगे, स्वादिकार्ये सिद्धम्।

एकाधिकरणे किमिति-अवयवी एकत्वसंख्याविशिष्टः = एकवचनान्तः स्याद् इति कथनात् पूर्वश्छात्राणाम् इत्यादौ समासः न स्यात्। तत्रावयवं प्रति समुदायस्यावयवित्वेऽपि नैकत्वसंख्येति भावः।

936. **अर्धं नपुंसकम् (2-2-2) ।।विधिसूत्रम् ।।**
समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत्। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली।

937. **सप्तमी शौण्डैः (2-1-40) ।।विधिसूत्रम् ।।**
सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। इत्यादि। द्वितीया तृतीयेत्यादियोगविभागाद् अन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात् समासो ज्ञेयः।

938. **दिक्संख्ये सञ्ज्ञायाम् (2-1-50) ।।नियमसूत्रम् ।।**
पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। सञ्ज्ञायामेव इति नियमार्थं सूत्रम्। तेनेह न उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः।

939. **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (2-1-51) ।।विधिसूत्रम् ।।**
तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाला इत्यादिसमासे जाते (वा.) **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।**

---

936. **अर्धं नपुंसकमिति**- अर्धशब्दो द्विविधः खण्डवाची समांशवाची च। तत्र समांशवाची नित्यनपुंसकः। अर्धमिति निर्देशेनैव सिद्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलाभार्थम्। तेन अन्त्य एवेह गृह्यते अत आह नित्यं क्लीबे स इति। यो नित्यं नपुंसकलिङ्गे विद्यमानः स इत्यर्थः। यथा - अर्धपिप्पली।

रूपसिद्धिः

अर्धपिप्पली- अर्धं पिप्पल्या इति विग्रहे, अर्ध सु पिप्पली ङस् इत्यलौकिकविग्रहे "अर्धं नपुंसकम्" इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, अर्धेत्यस्य उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वे, सौ, रूपं सिद्धम्।

937. **सप्तमी शौण्डैरिति**- शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधिप, पटु, पण्डित, कुशल, चपल निपुण इति शौण्डादिः। एभिः शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं वा समस्यते, स च तत्पुरुष इत्यर्थः। यथा - अक्षशौण्डः।

रूपसिद्धिः

अक्षशौण्डः- अक्ष सुप् शौण्ड सु इत्यलौकिकविग्रहे, "सप्तमी शौण्डैः" इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, विभक्तिकार्ये, अक्षशौण्डः इति सिद्धम्।

द्वितीया तृतीयेत्यादीति- द्वितीया श्रितातीत., तृतीया तत्कृतार्थेन. इत्यादिसूत्रेषु द्वितीया तृतीया इत्यादियोगविभागः कार्यः। तस्मात् श्रितातीतपतित - गतात्यस्तप्राप्तापन्नेत्यादिभ्योऽन्यत्रापि द्वितीयातृतीयादीनां विभक्तीनां प्रयोगवशात् समासः कार्यः।

938. **दिक्संख्ये इति**- दिक् च संख्या चेति दिक्संख्ये, समानाधिकरणेन सुबन्तेन सञ्ज्ञायामेव समस्येते तत्पुरुषे इति सूत्राशयः। इह विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धे सञ्ज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। यथा पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः।

रूपसिद्धिः

पूर्वेषुकामशमी- पूर्वा चासौ इषुकामशमी चेति "दिक्संख्ये" इति समासे, सुपो लुकि, गुणे, सौ सिद्धम्।

सप्तर्षयः- सप्त च ते ऋषयश्चेति विग्रहे, सप्तन् जस् ऋषि जस् इत्यलौकिकविग्रहे, दिक्संख्ये इति समासे, प्रातिपदिकासञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाद् न लोपे, गुणे, रपरत्वे, जसि रूपं सिद्धम्।

तेनेह नेति- उतरा वृक्षा इत्यादौ सञ्ज्ञात्वाभावाद् वाक्यमेव। एवं पञ्च ब्राह्मणा इत्यत्रापि।

939. **तद्धितार्थोत्तरपदेति**- सूत्रे एकैव सप्तमी वैषयिक आधारेऽस्ति। अतः तद्धितार्थे विषये अर्थाद् भविष्यति तद्धिते समासः इत्यर्थः स्यात् न तु तद्धितार्थे वाच्ये इत्यर्थो भवतीति।

समाहारः = समूहः, भावे घञ्। दिकसंख्ये सञ्ज्ञायामिति सूत्राद् दिक्संख्ये अनुवर्तेते। अत आह दिक्संख्ये प्राग्वदिति। यथा पूर्वस्यां शालायां भव इत्यर्थे समासे कृते - (वा.) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पूर्वा इत्यस्य पुंवद्भावः।

940. **दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां ञः (4-2-107) ।।विधिसूत्रम् ।।**
अस्माद् भवार्थे ञः स्यादसञ्ज्ञायाम्।

941. **तद्धितेष्वचामादेः (2-1-117) ।।विधिसूत्रम् ।।**
ञिति णिति च तद्धितेष्वचाम् आदेरचो वृद्धिः स्यात्। यस्येति च। पौर्वशालः।
पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ।
(वा.) **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्।**

942. **गोरतद्धितलुकि (5-4-92) ।।विधिसूत्रम् ।।**
गोऽन्तात् तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो, न तद्धितलुकि। पञ्च-गव-धनः।

943. **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (1-2-42) ।।सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**

944. **संख्यापूर्वो द्विगुः (2-1-52) ।।सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**
तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुसञ्ज्ञः स्यात्।

945. **द्विगुरेकवचनम् (2-4-1) ।।विधिसूत्रम् ।।**
द्विग्वर्थः समाहार एकवत् स्यात्।

---

940. **दिक्पूर्वपदादिति**- वृत्तौ अस्मादिति दिक्पूर्वपदादित्यर्थः।
ञःस्यादिति-ञप्रत्यये कृते ञ् इत्यस्य चुटू इत्यनेन इत्सञ्ज्ञायां, तस्य लोपे पूर्वशाला अ इति जाते।

941. **तद्धितेष्विति**- सूत्रे अचामिति निर्धारणे षष्ठी। पूर्वशाला अ इत्यादौ पकारोत्तरवर्तिनः ऊकारस्य आदिवृद्धिरिति भावः। यथा पौर्वशालः।

रूपसिद्धिः

पौर्वशालः - पूर्वा ङि शाला ङि इत्यलौकिकविग्रहे, तद्धितार्थविषये "तद्धितार्थोत्तर-पदसमाहारे चेति" समासे, दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां ञः इति ञप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो धात्विति सुपो लुकि, पूर्वशाला अ इति स्थितौ, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति वार्तिकेन पूर्वा इत्यस्य पुंवद्भावे, तद्धितेष्वचामादेरिति आद्यचो वृद्धौ पौर्वशाला अ इत्यवस्थायां, यचि भमिति भसञ्ज्ञायां, यस्येति च इत्याकारलोपे, विभक्तिकार्ये च कृते पौर्वशालः इति रूपं सिद्ध्यति।

त्रिपदे बहुव्रीहाविति- अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे अनेकग्रहणादिति भावः।
(वा.) द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरिति-वार्तिकमेतत्। उत्तरपदे परतः द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः नित्यसमासवचनं कार्यमित्यर्थः।

942. **गोरतद्धितलुकीति**- तत्पुरुषस्य इत्यनुवर्तते, राजाहः सखिभ्यष्टजितिसूत्रात् समासान्तष्टच्प्रत्ययश्च। अत आह गोऽन्तादित्यादि। न तु तद्धितलुकीति यथा पञ्चगव-धनः।

रूपसिद्धिः

पम्च-गव-धनः - पञ्च गावो धनं यस्येति लौकिकविग्रहे पञ्चन् जस् गो जस् धन सु इत्यलौकिकविग्रहे, बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे इति नित्यं पञ्चन् गो धन इत्यनयोस्तत्पुरुषे, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमादाय नलोपः इत्यादिना न-लोपे पञ्च गो धन इति जाते, गोरतद्धितलुकि इति गोशब्दात् परे टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, अवादेशे, विभक्ति कार्ये च कृते पञ्चगवधनः इति रूपं सिद्धम्।

943. **तत्पुरुषः समानाधिकरणः इति**- समानाधिकरणे यस्तत्पुरुषः सः कर्मधारय संज्ञकः स्यादित्यर्थः।

944. **संख्यापूर्वो द्विगुरिति**- तद्धितार्थ इत्यनेन यत्र समासस्तत्रैवेयं सञ्ज्ञा, न तु दिक्सख्ये सञ्ज्ञायामिति सूत्रविषयेऽपि।
त्रिविधः संख्यापूर्व इति- त्रिविधो हि संख्यापूर्वसमासः। (1) तद्धितार्थे विषये, (2) उत्तरपदे परतः (3) समाहारे वाच्ये च संख्यापूर्वो यः समासः, स द्विगुसंज्ञक इत्यर्थः। क्रमात्तदुदाहरणानि यथा (1) पञ्चकपालः, (2) पञ्चनावप्रियः (3) पञ्चमूली चेति ज्ञेयम्।

945. **द्विगुरेकवचनमिति**- समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः।

946. **स नपुंसकम्(2-4-17) ।।विधिसूत्रम् ।।**
समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम्।
947. **विशेषणं विशेष्येण बहुलम्(2-1-57) ।।विधिसूत्रम् ।।**
भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत्।
नीलम् उत्पलम् नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः।
948. **उपमानानि सामान्यवचनैः (2-1-55) ।।विधिसूत्रम् ।।**
घन इव श्यामः घनश्यामः।
(वा.) **शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्।**
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः।

---

946. **स नपुंसकमिति**- इह द्विगोः समाहारद्वन्द्वस्य च परामर्शः। तदाह समाहार इत्यादि। यथा पञ्चगवम्।

रूपसिद्धिः

पञ्चगवम्- पञ्चानां गवां समाहारः इति लौकिकविग्रहे, पञ्चन् आम् गो आम् इत्यलौकिकविग्रहे, तद्धितार्थ इति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम्, सुपो लुकि, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य नलोपे, गोरतद्धितलुकि इति समासान्त-टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, एचोऽयवायाव इत्यवादेशे, पञ्चगव इत्यस्य द्विगुरेकवचनमिति एकवद्भावे, स नपुंसकमिति नपुंसकसञ्ज्ञायां, सुप्रत्यये, सोरमादेशेऽमि पूर्वः इति पूर्वरूपे, पञ्चगवमिति रूपं सिद्धम्।

947. **विशेषणं विशेष्येणेति**- विशेष्यते येन तद् विशेषणं, कर्त्तुः करण-त्वविवक्षायां ल्युट्। इतरस्माद् व्यावृत्तिं = भेदं करोति अत उक्तं भेदकमिति व्यावर्तकमित्यर्थः। यथा नीलोत्पलम्।

रूपसिद्धिः

नीलोत्पलम्- नीलमुत्पलमिति लौकिकविग्रहे, नील सु उत्पल सु इत्यलौकिकविग्रहे, विशेषणं विशेष्येणेति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, आद्गुणः इति गुणे, परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति नपुंसकत्वे, सौ, सोरमि, पररूपे च कृते नीलोत्पलमिति सिद्धम्।

बहुलग्रहणादिति- विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणात् समासोऽयं क्वचिन्नित्यः समासः, क्वचिच्च सर्वथा समासाभावः स्यादिति ज्ञेयम्। यथा कृष्णसर्पः। क्वचिन्न रामो जामदग्न्य इति।

कृष्णसर्पः- कृष्णश्चासौ सर्पः इति लौकिकविग्रहे, नित्यसमासे, सुपो लुकि, सौ कृष्णसर्प इति रूपं सिद्धम्।

948. **उपमानानीति**- उपमीयतेऽनेनेति उपमानम्। उपमानोपमेययोः साधारणधर्मः सामान्यमित्युच्यते। समानो धर्मः सामान्यम्। तस्य वचनं सामान्यवचनम् इत्यर्थः। उपमानवाचीनि सामान्यवचनैः सह समस्यन्ते इत्यर्थः। यथा घनश्यामः।

रूपसिद्धिः

घनश्यामः- घन इव श्याम इति विग्रहे, घन सु श्याम सु इत्यलौकिकविग्रहे, उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासे, सुपो लुकि, सौ घनश्याम इति सिद्धम्।

विशेषः- घनश्यामः इत्यत्र विशेषणं विशेष्येण इत्येव समासे सिद्धे इदं सूत्रं पूर्वनिपातार्थमिति।

(वा.) शाकपार्थिवादीनामिति- शाकप्रिय इत्यत्र बहुव्रीहि-समासं कृत्वा तस्य पार्थिवशब्देन सह समासः कार्यः। यथा शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः।

रूपसिद्धिः

शाकपार्थिवः- शाकप्रियः पार्थिवः इति लौकिकविग्रहे, शाकपार्थिवादीनामिति वार्तिकेन समासे, पूर्वपदान्तर्गतप्रिय इत्युत्तरपदस्य च लोपे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, स्वादिकार्ये, शाकपार्थिवः इति रूपं सिद्धम्।

देवब्राह्मणः- देवस्य पूजको देवपूजक इति षष्ठीसमासे कृते, ततो देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति समासे, पूर्वत्र षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य शाकपार्थिवादीनामिति समासे लोपे च कृते विभक्ति कार्ये देवब्राह्मण इति सिद्धम्।

949. **नञ् (2-2-6) ।।विधिसूत्रम् ।।** नञ् सुपा सह समस्यते।

950. **न-लोपो नञः (6-3-73) ।।विधिसूत्रम् ।।**
नञो नस्य लोप उत्तरपदे। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः।

951. **तस्मान्नुडचि (6-3-74) ।।विधिसूत्रम् ।।**
लुप्तनकाराद् नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। नैकधा इत्यादौ तु नशब्देन सह सुपा (2-1-4) इति समासः।

952. **कुगतिप्रादयः (2-2-18) ।।विधिसूत्रम् ।।**
एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः।

953. **ऊर्यादि-च्वि-डाचश्च (1-4-61) ।।सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**
ऊर्यादयः, च्व्यन्ताः डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य। शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। सुपुरुषः।
(वा.) **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया**। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः।
(वा.) **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया**। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे।

---

949. **नञ् इति**–नञ् सुबन्तेन सह समस्यते इत्यर्थः।

950. **नलोपो नञ इति** – अलुगुत्तरपदे (6-3-1) इत्यधिकारादुत्तरपदे इति अनुवर्तते। नञ् इति प्रत्ययस्य न् इत्यस्य लोपः उत्तरपदे। यथा अब्राह्मणः।

रूपसिद्धिः

अब्राह्मणः – न ब्राह्मणः इति विग्रहे, न ब्राह्मण सु इत्यलौकिकविग्रहे, नञ् इति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि, नलोपो नञ इति नलोपे, सौ, अब्राह्मण इति सिद्धम्।

951. **तस्मान्नुडचीति**– अत्र अचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी व्याख्यानात्। तस्मादित्यनेन नञ् इति सूत्रगतो लुप्तनकारो नञ् इति पदं गृह्यते। उत्तरपदम् इत्यनुवृत्तं सद् अचीत्यनेन विशेष्यते। तदादिविधिर्भवति। यथा अनश्वः।

रूपसिद्धिः

अनश्वः – आरोपितोऽश्वः इत्यर्थे न अश्वः इति विग्रहे, न अश्व सु इत्यलौकिकविग्रहे, नञ् इति समासे, सुपो लुकि, नलोपो नञ इति नलोपे, अ अश्व इति जाते, ''तस्मान्नुडचि'' इति नुडागमे, स्वादिकार्येऽनश्व इति सिद्धम्।
नैकधेति– ननु न एकधा इत्यादौ समासे सुपो लुकि नलोपे नुटि च अनेकधा इति स्यान्न तु नैकधेत्याह ''नैकधेत्यादौ'' इति।

952. **कुगतिप्रादय इति**– कु इति पापार्थकमव्ययं ग्रह्यते, न तु पृथिवीवाचकं, गत्यादिसाहचर्यात्। तेन कुपुरुष इत्यादौ अव्ययपूर्वपरप्रकृतिस्वरः सिद्ध्यति। यथा कुपुरुषः।

रूपसिद्धिः

कुपुरुषः – कुत्सितः पुरुषः इति विग्रहे, कु पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे, कुगतिप्रादयः इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, कु इत्यस्योपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, स्वादिकार्ये, कुपुरुष इति रूपं सिद्धम्।

953. **ऊर्जादिच्वीति**– उपसर्गाः क्रियायोगे इति सूत्रात् क्रियायोगे इत्यनुवर्तते। अत उच्यते-क्रियायोगे एते गतिसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः। यथा ऊरीकृत्येत्यादिप्रयोगाः।

रूपसिद्धिः

ऊरीकृत्य– अत्र ऊरी इत्यस्य ऊर्यादि-च्वि-डाचश्चेति गतिसञ्ज्ञायां, ''कुगति-प्रादयः'' इति समासे, कृते सति समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यबादेशे, ऊरीकृत्य इति रूपं निष्पन्नम्।
शुक्लीकृत्य– च्विप्रत्ययान्तशुक्लशब्दस्य ऊर्यादि-च्वि-डाचश्चेति गतिसञ्ज्ञायां, ''कुगतिप्रादयः'' इति समासे कृते सति समासेऽनञ्पूर्वे. इति क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यबादेशेऽनुबन्धलोपे, शुक्लीकृत्येति रूपं सिद्ध्यति।

954. **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते (1-2-44) ।। सञ्ज्ञासूत्रम् ।।**
विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तद् उपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः।

955. **गो-स्त्रियोरुपसर्जनस्य (1-2-48) ।। विधिसूत्रम् ।।**
उपसर्जनं यो गोशब्दः, स्त्रीप्रत्ययान्तं च, तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः।
(वा.) **अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया।** अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः।
(वा.) **पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या।** परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः।
(वा.) **निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या।** निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः।

956. **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् (3-1-92) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**
सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदं स्यात्।

पटपटाकृत्य- पटत् पटद् इति कृत्वा इत्यर्थे ''डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्'' इति पटच्छब्दस्य द्वित्वे, ''अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्'' इति डाचि, अनुबन्धलोपे, डित्त्वाट्टिलोपे, नित्यमाम्रेडिते डाचि इति वार्तिकेन तकारपकारयोः स्थाने पकारे एकादेशे, गतिसंज्ञायां, समासे कृते सति क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यबादेशे उक्तं रूपं सिद्धम्।
सुपुरुषः - शोभनः पुरुषः इति विग्रहे, सु पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''कुगतिप्रादयः'' इति समासे, प्रतिपदिकसंज्ञायां, सुपो धात्विति सुपो लुकि, उपसर्जनत्वात् सु इत्यस्य पूर्वप्रयोगे, सौ, रुत्वे, विसर्गे, सुपुरुष इति रूपं सिद्धम्।
(वा.) **प्रादयो गताद्यर्थे इति**- गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयः प्रथमान्तेन समस्यन्ते इत्यर्थः। एषस्तु नित्यसमासः।

रूपसिद्धिः

प्राचार्यः - प्रगत आचार्यः इति लौकिकविग्रहे, प्र आचार्य सु इत्यलौकिक विग्रहे, प्रादयो गताद्यर्थे इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, सवर्णदीर्घे सौ प्राचार्य इति रूपं सिद्धम्।
(वा.) अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति- क्रान्ताद्यर्थेऽत्यादयो द्वितीयया समस्यन्ते।

954. **एकविभक्ति चेति**- विग्रहवाक्ये यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं भवति, न तु तस्य पूर्वनिपातकार्यम्।

955. **गोस्त्रियोरिति**- उपसर्जनगोशब्दस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति। यथा अतिमालः।

रूपसिद्धिः

अतिमालः - अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे, अतिमाला अम् इत्यलौकिकविग्रहे, ''अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'' इति वार्तिकेन समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, अति इत्यस्योपसर्जनत्वे, पूर्व-निपाते, अतिमाला इति जाते, ''एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते'' इति माला इत्यस्योपसर्जनसंज्ञायां, गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वे सौ रूपं सिद्धम्।
(वा.) **अवादय इति**- एते क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्ते। यथा अवकोकिलः।

रूपसिद्धिः

अवकोकिलः - अव कोकिल टा इत्यस्य ''अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया'' इति उपसर्जनसञ्ज्ञायां, गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे, सौ रूपं सिद्धम्।
(वा.) **पर्यादय इति**- ग्लानाद्यर्थे एते चतुर्थ्या समस्यन्ते। यथा पर्यध्ययनः।

रूपसिद्धिः

पर्यध्ययनः - परि अध्ययन ङे इत्यलौकिकविग्रहे, ''पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या'' इति समासे, यणि, सुपो लुकि, स्वादिकार्ये, पर्यध्ययन इति रूपं सिद्धम्।
(वा.) **निरादय इति**- क्रान्ताद्यर्थे निरादयः पञ्चम्या समस्यन्ते। यथा निष्कौशाम्बिः।

रूपसिद्धिः

निष्कौशाम्बिः - निर् कौशाम्बी ङसि इत्यलौकिकविग्रहे, ''निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'' इति समासे, सुपो लुकि, ''एक विभक्ति चापूर्वनिपाते'' इति कौशाम्बी इत्यस्योपसर्जनसञ्ज्ञायां, गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे, निर् कौशाम्बि इति जाते, रेफस्य विसर्गे, इदुदुपधस्य इति विसर्गस्य षत्वे, स्वादिकार्ये, निष्कौशाम्बिरिति सिद्धम्।

956. **तत्रोपपदमिति**- कर्मण्यण् इत्यादि धात्वधिकारान्तर्गतसूत्रे यत् सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं स्यादिति।

957. **उपपदमतिङ् (2-2-19) ।।विधिसूत्रम् ।।**

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति-कुम्भकारः। अतिङ् किम्? मा भवान् भूत्। माङि लुङ् इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्।

(वा.) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपीत्यादि।

958. **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः (5-4-86) ।।विधिसूत्रम् ।।**

संख्याव्ययादेः अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य-द्व्यङ्गुलम्। निरङ्गुलम्।

959. **अहः सर्वैकदेश संख्यात-पुण्याच्च रात्रेः (5-8-87) ।।विधिसूत्रम् ।।**

एभ्योऽच् स्यात्। चात् संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्।

---

957. **उपपदमतिङ् इति**- उपपदसंज्ञकं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्तं भवति, अयञ्चातिङन्तः समासः। यथा कुम्भकारः।

रूपसिद्धिः

कुम्भकारः - कुम्भं करोतीति लौकिकविग्रहे, कुम्भ अम् कृ इत्यत्र कुम्भ इत्यस्य ''तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति'' उपपदसञ्ज्ञायां, ''कर्मण्यण्'' इति अणि, वृद्धौ, रपरत्वे, कर्तृकर्मणोरिति कर्मणः षष्ठ्यां सत्यां, कुम्भ ङस् कार इति जाते, ''उपपदमतिङ्'' इति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, सौ कुम्भकार इति सिद्धम्।

अतिङ् किमति- मा भवान् भूत्। इह माङि लुङ् इति सूत्रे सप्तमीनिर्देशान् माङि इति उपपदम्। तस्य भूत् इति लुङ्लकारान्तेन न समासः। अतिङन्तश्चायं समास इति उक्तत्वात्।

(वा.) गतिकारकोपपदानामिति- गति, कारक, उपपद इत्येषां कृदन्तैः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासो भवतीत्यर्थः। यथा व्याघ्रीत्यादि।

रूपसिद्धिः

व्याघ्री- व्याजिघ्रतीति विग्रहे, वि + आङ् पूर्वकाद् घ्रा-धातोः ''आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्यये, आतो लोप इटि च'' इत्यालोपे, आङो घ्रशब्देन गतिसमासे, पुनः वि इत्यस्य आघ्र इत्यनेन सह गतिकारकोपपदानामिति परिभाषासहकारेण सुबुत्पत्तेः प्रागेव गतिसमासे, स्त्रियां जातेरस्त्रीविषयादिति ङीषि, सौ, भत्वादकारलोपे, स्वादिकार्ये, व्याघ्री इति रूपं सिद्धम्।

अश्वक्रीती- अश्वेन क्रीता इति विग्रहे, अश्व टा क्रीत इत्यस्य ''कर्तृकरणे कृता बहुलमिति'' समासे, क्रीतात् करणपूर्वाद् इति ङीषि, सौ, अश्वक्रीतीति सिद्धम्।

कच्छपी- कच्छेन पिबतीति विग्रहे, कच्छ टा पा इत्यस्मात् ''सुपि स्थः'' इति कप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ''आतो लोप इटि चेति'' आकारलोपे, गतिकारकोपपदानामिति सहकारेण सुबुत्पतेः प्राक् पशब्देन समासे, सुपो लुकि, कच्छप इति जाते जातित्वाद् ङीषि, सौ, कच्छपी इति सिद्धम्।

958. **तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति**- संख्यादेरङ्गुल्यन्तस्य अव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य च तत्पुरुषस्य समासान्तः अच्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। यथा द्व्यङ्गुलम्। निरङ्गुलम्।

रूपसिद्धिः

द्व्यङ्गुलम्- द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति विग्रहे, द्वि औ अङ्गुलि औ इत्यलौकिकविग्रहे, तद्धितार्थविषये तद्धितार्थेति समासे, सुपो लुकि, यणि, द्व्यङ्गुलि इति जाते, तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति अचि, भत्वाद् इकारलोपे, स्वादिकार्ये, द्व्यङ्गुलम् इति सिद्धम्।

निरङ्गुलम्- निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः इति विग्रहे निर् अङ्गुलि भ्यस् इत्यलौकिकविग्रहे, ''निरादयः क्रान्ताद्यर्थे'' इति समासे, सुपो लुकि, तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति अच् प्रत्ययेऽनुन्धलोपे, भत्वादिकारलोपे, सौ, सोरमि, ''अमि पूर्वः'' इति पूर्वरूपे निरङ्गुलमिति रूपं सिद्धम्।

959. **अहः - सर्वैकदेशेति**- अहन्, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्य, इत्येतेभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तः अच्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। चकारात् संख्याव्ययादेरपि अच् स्यादिति।

960. **रात्राह्नाहाः पुंसिः (2-4-29) ।।विधिसूत्रम् ।।**
एतदन्तौ द्वन्द्व-तत्पुरुषौ पुंस्येव। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः।
(वा.) संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्।
द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्।
961. **राजाहः सखिभ्यष्टच् (5-4-91) ।।विधिसूत्रम् ।।**
एतदन्तात् तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः।
962. **आन्महतः समानाधिकरण-जातीययोः (6-3-46) ।।विधिसूत्रम् ।।**
आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे, उत्तरपदे जातीये च परे। महाराजः प्रकारवचने जातीयर्। महाप्राकारो महाजातीयः।

---

960. **रात्राह्नाहा इति**- रात्र, अह्न, अह इत्येतदन्तौ द्वन्द्व-तत्पुरुषौ पुंल्लिङ्गे एव भवन्तीत्यर्थः। यथा अहोरात्रः इत्यादि।

रूपसिद्धिः

अहोरात्रः - अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे, अहन् सु रात्रि सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि, अहन् रात्रि इति स्थितौ, अहः सर्वैकेति अचि भत्वादिकारलोपे अहन् इति सूत्रेण नस्य रुत्वे, हशि चेति उत्वे, गुणे, अहोरात्र इति जाते, जातिरप्राणिनाम् इति एकवद्भावे, रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वे, स्वादिकार्ये, अहोरात्रः इति सिद्धम्।
सर्वरात्रः - सर्वा रात्र्यः इति विग्रहे, सर्वा जस् रात्रि जस् इत्यनयोः पूर्वकालैकसर्वजरदित्यनेन समासे, सुपो लुकि, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः इति सर्वा इत्यस्य पुंवद्भावे, अचि इकारलोपे, विभक्तिकार्ये, सर्व रात्रः इति सिद्धम्।
पूर्वरात्रः - पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे, पूर्व सु रात्रि ङस् इत्यलौकिकविग्रहे, पूर्वापराधरोत्तरमिति समासे, अहस्सर्वैकदेशेत्यचि इकारलोपे, रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वे, सौ सस्य रुत्वे, पूर्वरात्रः इति सिद्धम्।
संख्यातरात्रः - संख्याता रात्रिरिति विग्रहे, संख्याता सु रात्रि सु इत्यलौकिकविग्रहे, कर्मधारयसमासे, पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे, अचि इकारलोपे, संख्यातरात्र इति रूपं सिद्धम्।
(वा.) संख्यापूर्वमिति- संख्यादि रात्रमिति नपुंसकं भवतीत्यर्थः यथा द्विरात्रम् इत्यादि।

रूपसिद्धिः

द्विरात्रम्- द्वयोः रात्र्योः समाहार इति विग्रहे, द्वि ओस् रात्रि ओस् इत्यनयोः ''तद्धितार्थोत्तरपदेति'' समासे, सुपो लुकि, अचि इकारलोपे, ''रात्राह्नाहाः पुंसि'' इति पुंस्त्वं बाधित्वा ''संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति'' नपुंसकत्वे विभक्तिकार्ये, द्विरात्रमिति सिद्धम्।
त्रिरात्रम्- तिसृणां रात्रीणां समाहारेऽपि सिद्धिर्ज्ञेया।
961. **राजाहः सखिभ्यष्टजिति**- राजन्, अहन्, सखि इत्येतदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तष्टच् स्यादित्यर्थः। यथा परमराजः।
परमराजः - परमश्चासौ राजा चेति विग्रहे, परम सु राजन् सु इत्यलौकिक विग्रहे, ''सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः'' इति कर्मधारयसमासे, सुपो लुकि, परमराजन् इति जाते, राजाहः सखिभ्यष्टजिति समासान्त-टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भसञ्ज्ञायां टेरनो लोपे, सौ परमराजः इति रूपं निष्पन्नम्।
962. **आन्महत इति**- समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीय-देशीययोश्च परतो महत आकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः। यथा महाराजः इत्यादि।

रूपसिद्धिः

महाराजः - महाँश्चासौ राजा चेति विग्रहे, महत् सु राजन् सु इत्यनयोः ''सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः'' इति कर्मधारयसमासे, सुपो लुकि, टचि, भत्वाट्टेरनो लोपे, आन्महत इति आकारान्तादेशे, स्वादिकार्ये, महाराजः इति सिद्धम्। काशिकायाः सिद्धान्तकौमुद्याश्च वृत्तौ देशीयशब्दो नास्तीति चिन्त्यम्।

963. **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः (6-3-47) ।। विधिसूत्रम् ।।**
आत् स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। अष्टाविंशतिः।

964. **परवल्लिङ्गं द्वन्द्व- तत्पुरुषयोः (2-4-26) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरी-कुक्कुटाविमौ। अर्धपिप्पली।
(वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालं-पूर्व-गति-समासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः।

965. **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया (2-2-4) ।। विधिसूत्रम् ।।**
समस्येते अकारश्चानयोरन्तादेशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः, अत एव ज्ञापकात् समासः निष्कौशाम्बिः।

---

963. **द्व्यष्टन इति**- द्विशब्दस्य अष्टन्- शब्दस्य च आत् स्यात् संख्यावाचके उत्तरपदे परे, न तु बहुव्रीहौ अशीतौ वा परे। यथा द्वादश। अष्टाविंशतिः।

रूपसिद्धिः

द्वादश- द्वौ च दश चेति विग्रहे, ''चार्थे द्वन्द्व'' इति समासे, सुपो लुकि द्विदशन् इति जाते, द्व्यष्टनः संख्यायामिति द्विशब्देकारस्य आत्त्वे, जसि, षट्सञ्ज्ञायां, जसो लुकि नलोपे च द्वादशेति सिद्धम्।

अष्टाविंशतिः - अष्टौ च विंशतिश्च अथवा अष्टाधिका विंशतिश्चेति विग्रहे, अष्टन् जस् विंशति जस् इत्यनयोः ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति समासे, सुपो लुकि, द्व्यष्टनः संख्यायामिति अष्टनो नस्य आत्त्वे, सवर्णदीर्घे, स्वादिकार्ये, अष्टाविंशतिरिति रूपं साधु।

964. **परवल्लिङ्गमिति**- द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः परस्य इव लिङ्गं स्यादित्यर्थ। इह द्वन्द्वशब्दः इतरेतरयोगस्यैव वाचकः। समाहारद्वन्द्वे तु स नपुंसकमिति नपुंसकत्वविधानात्। यथा कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यादि।

रूपसिद्धिः

कुक्कुटमयूर्याविमे- कुक्कुटश्च मयूरी चेति द्वन्द्वसमासे, सुब्लुकि, परवल्लिङ्गमिति मयूरीशब्दवल्लिङ्गे स्त्रीत्वे औ-विभक्तौ उक्तरूपं सिद्धम्।

(वा.) द्विगुप्राप्तापन्नालमिति- द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलम्पूर्वं, गति-समास इत्येतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः। यथा पञ्चकपालः।

रूपसिद्धिः

पञ्चकपालः - पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहे, पञ्चन् सुप् कपाल सुप् इत्यलौकिकविग्रहे, तद्धितार्थोत्तरेति समासे, सुपो लुकि, नलोपे, पञ्चकपाल इति जाते, परवल्लिङ्गमिति कपालशब्दस्य नपुंसकत्वे प्राप्ते, द्विगु-प्राप्तापन्नालम्पूर्वेति निषेधे, पुंसि, रूपं सिद्धम्।

965. **प्राप्तापन्ने चेति**- प्राप्त, आपन्न इत्येतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अनयोः शब्दयोश्च वा अकारान्तादेशो भवतीत्यर्थः। यथा प्राप्तजीविकः। इत्यादि। पक्षे द्वितीया श्रितातीतेति सूत्रेण द्वितीयातत्पुरुषसमासोऽपि स्यात्।

रूपसिद्धिः

प्राप्तजीविकः - प्राप्तो जीविकामिति विग्रहे, प्राप्त सु जीविका अम् इत्यनयोः ''प्राप्तापन्ने च द्वितीयया'' इति समासे, सुपो लुकि, नियतविभक्तिकत्वाद् ''एक विभक्ति चापूर्वनिपाते'' इति जीविकाशब्दस्योपसर्जनत्वे, गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे, परवल्लिङ्गमिति जीविकावत्स्त्रीलिङ्गे कृते, सौ, रुत्वे, विसर्गे, प्राप्तजीविक इति सिद्धम्।

आपन्नजीविकः - आपन्नो जीविकामिति विग्रहेऽपि पूर्ववत् सिद्धिः।

अलंकुमारिः - अलं कुमार्यै इति विग्रहे अलम्पूर्वेति निषेधाद् ज्ञापकाच्च चतुर्थीसमासे, सुब्लुकि, एकविभक्ति, इति उपसर्जनत्वे, गोस्त्रियोरिति कुमारीत्यस्य ह्रस्वे, स्वादिकार्ये, अलंकुमारिरिति सिद्धम्।

निष्कौशाम्बिः - अत्र कुगतिप्रादयः इति समासे, परवल्लिङ्गे प्राप्ते, द्विगुप्राप्तेति निषेधे, अतः विशेष्यवल्लिङ्गे कृते, स्वादिकार्ये, निष्कौशाम्बिरिति सिद्धम्।

966. **अर्धर्चाः पुंसि च (2-4-31) ।।विधिसूत्रम् ।।**

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चाः, अर्धर्चम् एवं ध्वज-तीर्थ-शरीर-मण्डप-यूप-देहाङ्कुश-पात्र-सूत्रादयः।

(वा.) सामान्ये नपुंसकम्। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्।

---

966. **अर्धर्चाः पुंसि चेति**- अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भवन्तीत्यर्थ यथा अर्धर्चः, अर्धर्चम्।

रूपसिद्धिः

अर्धर्चः, अर्धर्चम्-ऋचः अर्धम् इति विग्रहे, ऋच् ङस् अर्थ सु इत्यनयोः अर्ध नपुंसकम् इति समासे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, प्रथमानिर्दिष्टमिति अर्ध इत्यस्योपसर्जनसञ्ज्ञायाम्, उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वप्रयोगे, अर्ध ऋच् इति जाते, ऋक्पूरब्धुः - पथामानक्षेः इति अप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे, अर्धर्च इत्यवस्थायाम् अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वे, सौ अर्धर्चः इति रूपं सिद्धम्।

(वा.) पुंल्लिङ्ग- स्त्रीलिङ्गयोः विशेषेण न निर्देशः तत् सामान्यं, तस्मिन् सामान्ये नपुंसकलिङ्गः स्यादित्यर्थः। यथा मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्।

रूपसिद्धिः

मृदु पचति- अत्र सामान्ये नपुंसकमिति वार्तिकेन मृदु इत्यत्र नपुंसकविधानाद् मृदु पचतीति सिद्धम्।

प्रातः कमनीयम्- अत्रापि सामान्ये नपुंसकत्वात् प्रातः कमनीयमिति रूपं भवतीति दिक्।

इति तत्पुरुषसमासः।

अथ बहुव्रीहिसमासः

967. **शेषो बहुव्रीहिः (2-2-23) ।। अधिकारसूत्रम् ।।**
अधिकारोऽयं प्राग् द्वन्द्वात्।

968. **अनेकमन्यपदार्थे (2-2-24) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स बहुव्रीहिः।

969. **सप्तमी- विशेषणे बहुव्रीहौ (2-2-35) ।। विधिसूत्रम् ।।**
सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। अत एव ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः।

970. **हलदन्तात् सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम् (6-3-9) ।। विधिसूत्रम् ।।**
हलन्ताद् अदन्ताच्च सप्तम्या अलुक्। कण्ठेकालः। प्राप्तम् उदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः।
(वा.) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः।
(वा.) **नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः।** अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः।

---

967. **शेषो बहुव्रीहिरिति**- उक्तादन्यः शेषः। यत्र अन्यसमासेनोक्तः स प्रथमान्तः शेषः बहुव्रीहिसंज्ञकः स्यादित्यर्थः। अधिकारसूत्रमिदं द्वन्द्वं यावत्।

968. **अनेकमन्यपदार्थे इति**- शेष ग्रहणानुवृत्त्या प्रथमान्तमिति लभ्यते। अन्यपदार्थे इत्यनेन प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिः स्यादिति लभ्यते। अत आह अनेकं प्रथमान्तमिति।

969. **सप्तमी-विशेषणे इति**- बहुव्रीहिसमासे समस्तानां पदानामुपसर्जनत्वाद् अनियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं सूत्रम्। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः।
अत एव ज्ञापकादिति- अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेण प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिर्विधीयते, अतो बहुव्रीहौ सप्तम्यन्त-पदस्यैव अभावात् सप्तमी विशेषणे इति सूत्रे सप्तम्यन्तस्य पूर्वप्रयोगः व्यर्थः। स एव व्यर्थीभूय ज्ञापयति यद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरपि क्वचिद् भवतीति दिक्।

970. **हलदन्तात् सप्तम्या इति**- हलन्ताद् अदन्ताच्च परस्य सप्तम्याः अलुग् भवति संज्ञायामित्यर्थः। यथा कण्ठेकालः।

रूपसिद्धिः

कण्ठेकालः - कण्ठे कालो यस्येति विग्रहे, कण्ठ ङि काल सु इत्यलौकककविग्रहे, ''अनेकमन्यपदार्थे'' इति समासे, प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो लुकि प्राप्ते, ''हलदन्तादिति'' सप्तम्या अलुकि, सु इत्यस्य लुकि, सप्तमीविशेषणे कण्ठे इत्यस्य पूर्वप्रयोगे, एकदेशविकृतमनन्यवद् इति न्यायात् सौ, सस्य रुत्वे, विसर्गे च कृते, रूपं कण्ठेकालः इति सिद्धम्।

प्राप्तोदको ग्रामः- प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहे, प्राप्त सु उदक सु इत्यलौकिकविग्रहे, ग्राम इत्यन्यपदार्थे अनेकमन्यपदार्थे इति समासे, सुपो लुकि, गुणे, स्वादिकार्ये, उक्तरूपं सिद्धम्।

ऊढरथः - ऊढो रथो येनेति विग्रहे, ऊठ सु रथ सु इत्यनयोः अनड्वान् इत्यन्यपदार्थे ''अनेक-मन्यपदार्थे'' इति समासे, सौ सिद्धम्।

उपहृतपशुः - उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे, उपहृत सु पशु सु इत्यनयोः ''अनेकमन्यपदार्थे'' इति समासे, स्वादिकार्ये, उपहृतपशुः इति रूपं निष्पन्नम्।

उद्धृतौदना- उद्धृतः ओदनो यस्याः सा इति विग्रहे, उद्धृत सु इत्यनयोः ''अनेकमन्येति'' समासे, सुपो लुकि, वृद्धौ उद्धृतौदन इति दशायां स्त्रीत्वात् टापि, सवर्णदीर्घे, सौ, सुलोपे उक्तरूपं सिद्धम्।

पीताम्बरः - पीतम् अम्बरं यस्य स इति विग्रहे, पीत सु अम्बर सु इति अलौकिकविग्रहे, हरिरित्यन्यपदार्थे समासे, सुब्लुकि, सवर्ण दीर्घे, स्वादिकार्ये 'पीताम्बरः' इति सिद्धम्।

971. **स्त्रियाः पुवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-प्रियादिषु (6-3-34) ।।विधिसूत्रम् ।।**

उक्तपुंस्काद् अनूङ् ऊङोऽभावोऽस्या इति बहुव्रीहिः, निपातनात् पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमिते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङोऽभावो यत्र तथा-भूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्, समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गउत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परत। ह्रस्वः। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। अनूङ् किम्? वामोरूभार्यः।

972. **अप्पूरणीप्रमाण्योः (5-4-116) ।।विधिसूत्रम् ।।**

पूरणार्थ- प्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं, तदन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां, ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्रीप्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः। अप्रियादिषु किम्? कल्याणीप्रियः इत्यादि।

वीरपुरुषकः:- वीराः पुरुषाः यस्मिन् ग्रामे स इति विग्रहे, वीर जस् इत्यनयोरन्यपदार्थे समासे, प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि, शेषाद् विभाषा इति कप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे वीरपुरुषक इति जाते, स्वादिकार्ये, उक्तरूपं सिद्धम्।

(वा.) प्रादिभ्यो धातुजस्येति- प्रादिभ्यः परस्य धातोः उत्पन्नस्य प्रथमासमर्थस्य प्रथमासमर्थेन सह समासः प्रादिभ्यः परस्य वा धातुजस्य च लोपोऽपि स्यादित्यर्थः। यथा प्रपर्णः।

रूपसिद्धिः

प्रपर्णः:- प्रपतितानि पर्णानि यस्मादिति विग्रहे, प्रपतित जस् पर्ण जस् इत्यलौकिकविग्रहे, प्रादिम्य इति समासे, पतित इत्युत्तरपदस्य च लोपे, सौ, प्रपर्णः इति सिद्धम्। पक्षे उत्तरपदस्य लोपाभावे प्रपतिपर्ण इति सिद्धयति।

(वा.) नञोऽस्त्यर्थानामिति- नञः परेषाम् अस्त्यर्थवाचिनां सुबन्तानां बहव्रीहिः स्यात् अस्त्यर्थपदानाञ्च लोपः स्याद् विकल्पेनेत्यर्थः। यथा अपुत्रः।

रूपसिद्धिः

अपुत्रः:- न विद्यमान अविद्यमानः नञ्समासः। अविद्यमानः पुत्रो यस्य स इति विग्रहे, नञोऽस्त्यर्थानामिति समासे, विद्यमान इत्युत्तरपदस्य च लोपे, सुपो लुकि, विभक्तिकार्ये, अपुत्र इति रूपं साधु।

971. **स्त्रियाः पुंवदिति**- भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीवाचकस्य पुंवद्भावः स्यात्। समानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रियां पूरणीप्रियादिभिन्ने च परे इत्यर्थः यथा चित्रगुः। रूपवद्भार्यः।

रूपसिद्धिः

चित्रगुः:- चित्रा गावो यस्येति विग्रहे, चित्रा जस् गो जस् इत्यनयोरनेकमन्यपदार्थे इति समासे, सुपो लुकि, सप्तमी विशेषणे इति सूत्रेण चित्रेत्यस्य पुर्वप्रयोगे, चित्रागो इति जाते स्त्रियाः पुंवद्भाषितेति चित्रा इत्यस्य पुंवद्भावे, गोस्त्रियोरिति गो इत्यस्य ह्रस्वे, स्वादिकार्ये, चित्रगुरिति सिद्धम्।

रूपवद्भार्यः:- रूपवती भार्या यस्येति विग्रहे, बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, स्त्रियाः पुंवदिति रूपवतीत्यस्य पुंवद्भावे, गोस्त्रियोरिति भार्या इत्यस्य ह्रस्वे, विभक्तिकार्ये, रूपवद्भार्य इति रूपं निष्पद्यते।

वामोरुभार्यः:- वामौ ऊरु यस्या इति विग्रहे, बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, स्त्रियाम् ऊङ्, वामोरूभार्या यस्येति लौकिकविग्रहे समासे कृते वामोरुभार्यः इति सिद्धम्। इह पूर्वपदे ऊङ्प्रत्ययोऽस्ति, अतः पुंवद्भावो न भवतीति।

972. **अप्पूरणीति**- बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् (5-4-113) इत्यतः बहुव्रीहाविति अनुवर्तते। तत् पूरणी प्रमाणीभ्यां सह विशेष्यते अप् इति पृथक्पदम्। तदन्तविधिर्भवति। पूरणीति स्त्रीलिङ्गत्वनिर्देशात् पूरण प्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गम् अत्र गृह्यते। अतः आह पूरणार्थ-प्रत्ययान्तमिति। यथा कल्याणीपञ्चमा रात्रयः।

रूपसिद्धिः

कल्याणी-पञ्चमाः - कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति विग्रहे, कल्याणी सु पञ्चमी सु इत्यनयोः समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, अप्पूरणीप्रमाण्योरिति अप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भसञ्ज्ञायां, यस्येति चेतीकारलोपे, रात्रेः विशेषणत्वात् कल्याणीपञ्चम इत्यस्माट्टापि, जसि उक्तं रूपं सिद्धम्। इह पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात् स्त्रियाः इति पुंवद्भावो न भवति।

973. **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् (5-4-113) ।। विधिसूत्रम् ।।**
स्वाङ्गवाचि-सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थः जलजाक्षी। स्वाङ्गात् किम्? दीर्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षा वेणुयष्टि। अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच्।

974. **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः (5-4-115) ।। विधिसूत्रम् ।।**
आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद् बहुव्रीहौ। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः।

975. **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः (5-4-117) ।। विधिसूत्रम् ।।**
आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद् बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः बहिर्लोमः।

976. **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः (5-4-138) ।। विधिसूत्रम् ।।**
हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादस्य लोप स्याद् बहुव्रीहौ। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किम्? हस्तिपादः कुसूलपादः।

स्त्रीप्रमाणः:- स्त्री प्रमाणी यस्येति विग्रहे, स्त्री सु प्रमाणी सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, स्त्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् भाषितपुंस्काभावाद् न पुंवद्भावः, अप्प्रत्यये, भत्वादीकारलोपे, स्वादिकार्ये, स्त्रीप्रमाण इति सिद्धम्।

कल्याणीप्रियः - कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे, प्रियादौ परे कल्याण्याः न पुंवद्भावे, स्वादिकार्ये कल्याणीप्रिय इति रूपं साधु।

973. **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति**- अत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी। स्वाङ्गवाचिनः सक्थ्यन्ताद् अक्ष्यन्ताच्च बहुव्रीहेः समासान्तः षच्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः यथा दीर्घसक्थः इत्यादि।

रूपसिद्धिः

दीर्घसक्थः - दीर्घे सक्थिनी यस्य इति विग्रहे, दीर्घ औ सक्थि औ इत्यलौकिकविग्रहे, समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, बहुव्रीहौ सक्थक्ष्णोरिति षच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भसञ्ज्ञायां टेरिकारलोपे, सौ, सोः रुत्वे, विसर्गे उक्तरूपं साधु।

जलजाक्षी- जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहे, जलज औ अक्षि औ इत्यनयोरनेकमन्यपदार्थे इति समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, समासान्त-षच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वाट्टिलोपे, सवर्णदीर्घे जलजाक्ष इति जाते, षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषि, यस्येति चेत्यकारलोपे सौ रूपं साधु।

दीर्घसक्थि शकटम्- दीर्घे सक्थिनी यस्येति विग्रहे, अत्र सक्थिशब्दस्य स्वाङ्गाभावात् षच्प्रत्ययाभावे, रूपं सिद्ध्यति।

स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः - स्थूलानि अक्षीणि = पर्वग्रन्थयो यस्या इति विग्रहे, समासे, अक्ष्णोऽदर्शनादिति अचि, टिलोपे, टापि, दीर्घे, स्वादिकार्ये स्वाङ्गाभावात् षच्प्रत्ययाभावे रूपं सिद्ध्यति।

974. **द्वित्रिभ्यामिति**- द्वि त्रि इत्याभ्यां मूर्धन् इत्यस्य षप्रत्ययो भवति बहुव्रीहावित्यर्थः। यथा-द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः।

रूपसिद्धिः

द्विमूर्धः - द्वौ मूर्धानौ यस्येति विग्रहे, द्वि औ मूर्धन् औ इत्यलौकिकविग्रहे, ''अनेकमन्यपदार्थे'' इति समासे, सुब्लुकि, द्वित्रिम्यामिति षप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वान्नस्तद्धिते इति टिलोपे, सौ, द्विमूर्धः इति रूपं निष्पन्नम्।

त्रिमूर्धः - त्रयो मुर्धानो यस्येति विग्रहे, समासे, सुपो लुकि, षप्रत्यये टिलोपे, स्वादिकार्ये त्रिमूर्धः इति रूपं सिद्धम्।

975. **अन्तर्बहिर्भ्यामिति**- अन्तर् बहिस् इत्याभ्यां परो यो लोमन्शब्दः तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यादित्यर्थः। यथा अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः।

रूपसिद्धिः

अन्तर्लोमः - अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे अन्तर्बहिर्भ्या ञ्चेति अप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वाट्टेरनो लोपे, सौ उक्तरूपं साधु।

बहिर्लोमः - बहिः लोमानि यस्येति विग्रहे, समासे, अप्प्रत्यये, टिलोपे, स्वादिकार्ये बहिर्लोमः इति रूपं सिद्धम्।

976. **पादस्य लोप इति**- उपमानाच्च इत्यस्माद् उपमानादित्यनुवर्तते। समासान्त इत्यपि ज्ञेयम्। अत आह हस्त्यादिवर्जितादिति। यथा व्याघ्रपात्।

977. **संख्या-सु-पूर्वस्य (5-4-140) ।।विधिसूत्रम् ।।**
पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्।

978. **उद्विभ्यां काकुदस्य (5-4-148) ।।विधिसूत्रम् ।।**
लोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्।

979. **पूर्णाद् विभाषा (5-4-149) ।।विधिसूत्रम् ।।**
पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

980. **सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः (5-4-150) ।।विधिसूत्रम् ।।**
सु-दुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृद् मित्रम्। दुर्हृद् अमित्रः।

981. **उरः प्रभृतिभ्यः कप् (5-4-151) ।।विधिसूत्रम् ।।**

व्याघ्रपात्- व्याघ्रपादौ इव पादौ यस्येति विग्रहे, सप्तम्युपमान-पूर्वपदस्योत्तर-पदलोपश्चेति समासे, उत्तरपदस्य लोपे च कृते व्याघ्रपाद इति जाते पादस्य लोप इत्यकारलोपे स्वादिकार्ये व्याघ्रपादिति रूपं सिद्धम्।

हस्तिपादः - हस्त्यादिभिन्नात् परस्यैव पादस्य लोपः स्याद्, अत इह लोपो न भवति, तस्माद् हस्तिपादौ इव पादौ यस्येति विग्रहे, समासे, उत्तरपदलोपे सौ रूपं साधु।

कुसूलपादः - कुसूलस्य पादौ इव पादौ यस्येति विग्रहे, समासे, उत्तरपदलोपे, पादस्य लोपाभावात् सौ, कुसूलपाद इति रूपं सिद्ध्यति।

977. **संख्या-सु-पूर्वस्येति**- संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च पादस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः। यथा द्विपात्। सुपात्।

रूपसिद्धिः

द्विपात्- द्वौ पादौ यस्येति विग्रहे, समासे, सुपो लुकि, संख्यासुपूर्वस्येति पादान्त्यस्य लोपे, चर्त्वे, स्वादिकार्ये, द्विपादिति साधु।

सुपात् - **सु (शोभनौ)** पादौ यस्य इति विग्रहे, समासे, सुपोलुकि, संख्यासुपूर्वस्य इति पादान्त्यस्य लोपे, चर्त्वे, स्वादिकार्ये, सुपादिति

978. **उद्विभ्यां काकुदस्येति**- एताभ्यां परस्य काकुदान्त्यस्य लोपः स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः। यथा- उत्काकुत्। विकाकुत्।

रूपसिद्धिः

उत्काकुत्- उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहे, उन्नत सु काकुद सु इत्य लौकिकविग्रहे, प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासे, नतस्य लोपे, उद्विभ्यामिति काकुदान्त्यस्य लोपे, स्वादिकार्ये, चर्त्वे, उत्काकुदिति साधु।

विकाकुत्- विगतं काकुदं यस्येति विग्रहे, समासे, सुपो लुकि, उद्विभ्यामिति काकुदान्त्यस्य लोपे, विभिक्तिकार्ये, चर्त्वे च कृते 'विकाकुत्' इति रूपं सिद्धम्।

979. **पूर्णाद् विभाषेति**- पूर्णात् परस्य काकुदान्त्यस्य लोपो वा भवतीत्यर्थः। यथा पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

रूपसिद्धिः

पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः - पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहे, समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, पूर्णाद् विभाषेति काकुदान्त्यस्य विकल्पेन लोपे, सौ सोर्लोपे, वाऽवसाने इति चर्त्वे, पूर्णकाकुत् इति सिद्धम्। पक्षे काकुदान्त्यस्य लोपाभावे, पूर्णकाकुद इति रूपं सिद्धम्।

980. **सुहृद्-दुर्हृदाविति**- मित्रे अमित्रे चार्थे एतौ शब्दौ निपात्येते। अर्थात् सु-दुर्भ्यां परस्य हृदयस्य हृद् इत्यादेशः स्यादित्यर्थः। यथा-सुहृद्। दुर्हृद्।

रूपसिद्धिः

सुहृद्- सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहे सुहृद् इति सिद्धम्।

दुर्हृद्- दुष्टं हृदयं यस्येति विग्रहे हृदयस्य हृदादेशे निपाते स्वादिकार्ये दुर्हृद् इति रूपं सिद्धम्।

981. **उरः प्रभृतिभ्य इति**- उरस् इत्यादिभ्यः समासान्त-कप्प्रत्ययो भवति बहुव्रीहावित्यर्थः।

982. **कस्कादिषु च (8-3-48) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः। अन्यस्य तु सः।
इति सः, व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः।

983. **निष्ठा (2-2-36) ।। विधिसूत्रम् ।।**
निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। युक्तयोगः।

984. **शेषाद् विभाषा (5-4-154) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अनुक्त-समासान्ताद् बहुव्रीहेः कब् वा।
महायशस्कः, महायशाः।

इति बहुव्रीहिसमासः।

982. **कस्कादिष्विति**- कस्कादिगणपठित-शब्देषु इण विसर्गस्य षः स्याद् भिन्नस्य तु सः स्यादित्यर्थः। यथा-व्यूढोरस्कः।

रूपसिद्धिः

व्यूढोरस्कः - व्यूढम् उरो यस्येति विग्रहे, व्यूढ सु उरस् सु इत्यनयोः समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, आद्गुणः इति गुणे, व्यढोरस् इत्यस्माद् उरः प्रभृतिभ्यः कप् इति प्रत्यययेऽनुबन्धलोपे, सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते ''सोऽपदादौ'' इति विसर्गस्य सत्वे, स्वादिकार्ये व्यूढोरस्कः इति सिद्धम्। अत्र इण उत्तराद् विसर्गाद् भिन्नत्वात् कस्कादिषु चेत्यनेन षो न भवतीति।

प्रियसर्पिष्कः - प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहे समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो धात्विति सुपो लुकि, उरः प्रभृतिभ्यः कप् इति कप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, इणः षः इति सस्य षत्वे, स्वादिकार्ये प्रियसर्पिष्क इति रूपं सिद्धम्।

983. **निष्ठेति**- क्त-क्तवतू निष्ठा इति गृह्यते। प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः इति विधानाद् निष्ठान्तमित्यर्थः। बहुव्रीहिसमासे निष्ठान्तं प्राक् प्रयोक्तव्यमित्याशयः। यथा युक्तयोगः।

रूपसिद्धिः

युक्तयोगः- युक्तो योगो येन यस्य वेति विग्रहे, बहुव्रीहिसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, युक्त इत्यस्य निष्ठा इत्यनेन पूर्वप्रयोगे, सौ, युक्तयोगः इति रूपं साधु।

984. **शेषाद् विभाषेति**- इतः पूर्वं येभ्यः समासान्तप्रत्ययाः उक्ताः तेभ्योऽन्यः शेषः, तस्माद् विकल्पेन कप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। यथा महायशस्कः, महायशाः।

रूपसिद्धिः

महायशस्कः, महायशाः- महद् यशो यस्येति विग्रहे, समासे, कृत्तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, महत् यशस् इति जाते आन्महतः इति महतः तस्य आत्त्वे सवर्णदीर्घे शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सौ, सुलोपे सस्य च रुत्वे महायशस्कः इति सिद्ध्यति। पक्षे कप्प्रत्ययाभावे महायशस् इत्यतः सौ उपधादीर्घे सुलोपे, सस्य रुत्वे, विसर्गे, महायशाः इति रूपं सिद्धम्।

इति बहुव्रीहिसमासः।

अथ द्वन्द्वसमासः

985. **चार्थे द्वन्द्वः (2-2-29) ।।विधिसूत्रम् ।।**
अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते। सः द्वन्द्वः।
समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारश्चार्थाः। तत्र ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः।
भिक्षामट गां चानयेत्यन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः। अनयोरसामर्थ्यात् समासो न। धवखदिरौ छिन्धि इति मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। संज्ञा-परिभाषमिति समूहः समाहारः।

986. **राजदन्तादिषु परम् (2-2-31) ।।विधिसूत्रम् ।।**
एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। **धर्मादिष्वनियमः** (वार्तिकः) अर्थधर्मौ। धर्मार्थावित्यादि।

---

985. **चार्थे द्वन्द्व इति**- ''चार्थे द्वन्द्व'' इत्यस्मिन् सूत्रे ''सुबामन्त्रिते'' इति सूत्रात् सुब् इत्यस्य ''अनेकमन्यपदार्थे'' इति सूत्राच्च 'अनेकम्' इत्यस्यानुवृत्तिः समायाति। अत्र समासस्य विभाषायाश्च अधिकारो वर्तते। एवमनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते इति भवति सूत्रार्थः।
''चार्थे द्वन्द्वः'' इत्यस्मिन् सूत्रे चकारस्यार्थाः वर्तन्ते चत्वारः-प्रथमस्तावत् समुच्चयः, द्वितीयः-अन्वाचयः, तृतीयः-इतरेतरः, चतुर्थः-समाहारः। परस्परनिरपेक्षितानामनेकपदार्थानामेकस्मिन् पदार्थेऽन्वयः समुच्चयो भवतिः। यत्र समुच्चीयमानपदार्थेषु एकस्यानुषङ्गिकतया गौणरूपेणान्वयो भवेत् तत्र भवति अन्वाचयः। ईश्वरं गुरुं च भजस्व इत्यस्मिन् चान्वयद्वन्द्वे समासो न भवति असामर्थ्यात्। इतरस्येतरेण योगः अन्वयः इतरेतरयोगः अर्थाद् मिलितानामन्वयः। यथा धवश्च खदिरश्चेति धवखदिरौ। समूहस्यार्थः भवति समाहारः यथा संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहारः = समूहः इति संज्ञापरिभाषम्।

रूपसिद्धिः

धवखदिरौ छिन्धि- इत्यत्र धवश्च इति लौकिकविग्रहे धव सु खदिर सु इत्यलौकिकविग्रहे ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, धवखदिर इति दशायाम्, एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन प्रातिपदिकत्वात् प्रथमा-द्विवचने औप्रत्यये, ''वृद्धिरेचि'' इति सूत्रेण वृद्धौ, धवखदिरौ इति रूपं निष्पन्नम्।
सञ्ज्ञापरिभाषम्- संज्ञा च परिभाषा च इति लौकिकविग्रहे संज्ञा सु परिभाषा +सु इत्यलौकिकविग्रहे ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, ''एकदेशविकृतमनन्यवत्'' इति न्यायेन प्रथमैकवचने, सुप्रत्यये, सञ्ज्ञापरिभाषा +सु इति दशायां, ''स नपुंसकम्'' इति सूत्रेण नपुंसकत्वादिकार्ये सञ्ज्ञापरिभाषमिति रूपं निष्पन्नम्।

986. **राजदन्तादिष्वति**- राजदन्तादिषु परम् इति सूत्रेण राजदन्तादिगणपठितशब्देषु पूर्वप्रयोगार्हपदस्य परप्रयोगोः भवति। यथा-दन्तानां राजा राजदन्त इति सूत्राशयः।

रूपसिद्धिः

राजदन्तः - दन्तानां राजा इति लौकिविग्रहे, दन्त + आम् राजन् + सु इत्यलौकिकविग्रहे ''षष्ठी'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, एकदेशविकृत मनन्यत्वात् सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, दन्तराजन् + स् इति दशायां, सलोपे नलोपे च कृते, दन्त राज इति जाते, उपसर्जनसञ्ज्ञकत्वात् दन्तशब्दस्य पूर्वप्रयोगे प्राप्ते परं ''राजदन्तादिषु परम्'' इति सुत्रेण राजपदस्य पूर्व-निपाते, राजदन्त इति जाते, पुनः स्वादिकार्ये राजदन्तः इति रूपं निष्पन्नम्।
धर्मादिष्विति वार्तिकार्थः- धर्मादिविषये पूर्वप्रयोगविषयकः परप्रयोगविषयको वा नास्ति नियमः।

987. **द्वन्द्वे घि (2-2-32) ।। विधिसूत्रम् ।।**
द्वन्द्वे घिसञ्ज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ।

988. **अजाद्यदन्तम् (2-2-33) ।। विधिसूत्रम् ।।**
इद्र द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ईशकृष्णौ।

989. **अल्पाच्तरम् (2-2-34) ।। विधिसूत्रम् ।।**
शिवकेशवौ।

990. **पिता मात्रा (1-2-70) ।। विधिसूत्रम् ।।**
मात्रा सहोक्तो पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा।

991. **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (2-4-2) ।। विधिसूत्रम् ।।**
एषां द्वन्द्व एकवत्। पाणिपादम्। मार्दङ्गिक-वैणविकम्। रथिकाश्वारोहम्।

992. **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे (5-4-106) ।। विधिसूत्रम् ।।**
चवर्गान्ताद्षहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात् समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम्। त्वक्स्रजम्। शमीदृषदम्। वाक्त्विषम्। छत्रोपानहम्। समाहारे किम्? प्रावृट्शरदौ।

---

987. **द्वन्दे घीति**- द्वन्द्वसमासे घिसञ्ज्ञकस्य शब्दस्य पूर्वप्रयोगो भवतीति सूत्रार्थः। यथा हरिहरौ।
हरिहरौ- हरिश्च हरश्चेति लौकिकविग्रहे, हरि + सु, हर + सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे, समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, हरिहर इति जाते ''शेषो घ्यसखि'' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य घिसञ्ज्ञायां ''द्वन्द्वे घि'' इति सूत्रेण घिसञ्ज्ञकस्य पूर्वप्रयोगे, प्रथमाद्विवचने हरिहरौ इति रूपस्य निष्पत्तिर्जायते। एवमेव ''अजाद्यदन्तमिति'' सूत्रेण ईशशब्दस्य पूर्वप्रयोगे कृते सति **ईशकृष्णौ** इति रूपस्य सिद्धिर्जायते। तथा च ''अल्पाच्तरम्'' इति सूत्रेण शिवशब्दस्य पूर्वप्रयोगे कृते **शिवकेशवौ** इति रूपं निष्पन्नम्।

988. **अजाद्यदन्तमिति**- द्वन्द्वे अजाद्यदन्तं पूर्वं प्रयोज्यम्। यथा-ईशकृष्णौ।

989. **अल्पाच्तरमिति**- द्वन्द्वसमासे अल्पाच्शब्दस्य पूर्वप्रयोगः स्यादिति सूत्रार्थः। यथा - शिवकेशवौ।

990. **पिता मात्रेति**- मातृशब्देन सहोक्तः पितृशब्दः विकल्पेन शिष्यते। यथा माता च पिता च पितरौ वा।

रूपसिद्धिः

पितरौ मातापितरौ- अत्र माता च पिता चेति लौकिकविग्रहे, मातृ + सु पितृ + सु इत्यलौकिकविग्रहे, ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, ''पिता मात्रा'' इति सूत्रेण मातृशब्दस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये, पितृ + औ इति जाते ''ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'' इति सूत्रेण ऋकारस्य गुणे, रपरत्वे, पितरौ इति जाते, विकल्पपक्षे ''आनङ् ऋतो द्वन्द्वे'' इति सूत्रेण मातृ इत्यत्र ऋकारस्य आनङादेशे अनुबन्धलोपे ''नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'' इति सूत्रेण नकारलोपे, विभक्ति- सम्बन्धिकार्ये मातापितरौ इति रूपं निष्पन्नम्।

991. **द्वन्द्वश्चेति**- प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां द्वन्द्वे एकवत् स्यादिति सूत्रार्थः।
पाणिपादम्- पाणी च पादौ च, तयोः समाहारः इति विग्रहे पाणि + पाद + औ इत्यलौकिकविग्रहे ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, पाणिपाद इति जाते ''द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्'' इति सूत्रेण एकवद्भावे ''स नपुंसकम्'' इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गे कृते, प्रथममैकवचने, पाणिपादम् इति रूपं निष्पन्नं भवति। एवमेव मार्दङ्गिकश्च वैणविकश्च, तयोः समाहारः इत्यस्मिन् विग्रहे मार्दङ्गिक-वैणविकम् इति रूपस्य, एवं च रथिकाश्च अश्वारोहाश्च एषां समाहारः इत्यस्मिन् विग्रहे रथिकाश्वारोहम् इति प्रयोगस्य निष्पत्तिर्जायते।

992. **द्वन्द्वादिति**- चवर्गान्ताद् दकारान्ताद् षकारान्ताद् हकारान्ताद् द्वन्द्वाट्टच् स्यात् समाहारे, इति सूत्रार्थः। यथा-वाक् च त्वक् चेति वाक्त्वचमादयः।
वाक्त्वचम्- वाक् च त्वक् चेति विग्रहे ''चार्थे द्वन्द्वः'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि अत्र चर्गान्तत्वाद् ''द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे'' इति सूत्रेण समासान्त-टच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे वाच् त्वच् + अ इति जाते ''चोः कुः'' इति सूत्रेण वाच् इत्यत्र चकारस्य स्थाने ककारे, नपुंसकलिङ्गे, एकवचने, वाक्त्वचम् इति रूपं निष्पन्नम्। एवमेव अन्यानि रूपाणि निष्पन्नानि भवन्ति।

अथ समासान्तः।

993. **ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे (5-4-74) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अ अनक्षे इतिच्छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यादक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न। अर्धर्चः। विष्णुपुरम्। विमलापं सरः। राजधुरा। अक्षे तु अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथो देशः।

994. **अक्ष्णोऽदर्शनात् (5-4-76) ।। विधिसूत्रम् ।।**
अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात् समासान्तः। गवामक्षीव गवाक्षः।

995. **उपसर्गादध्वनः (5-4-85) ।। विधिसूत्रम् ।।**
प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः।

996. **न पूजनात् (5-4-69)**
पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ताः न स्युः।
(वा.) **स्वस्तिभ्यामेव।** सुराजा। अतिराजा।

इति समासान्ताः।

इति समासप्रकरणम्।

---

993. **ऋक्पूरिति**- ऋक् च पूश्च आपश्च धूश्च पन्थाश्च तेषाम् इति ऋक्पूरब्धूःपथाम् अत्र द्वन्द्वसमासः। अ अनक्षे इत्यत्र अ इति लुप्तप्रथमान्तम्। समासान्ताः इत्यस्य अधिकारः अत्र समायाति। अतः **ऋच् पुर् अप् धुर् पथिन् अन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्। अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न इति सूत्रार्थः।**

रूपसिद्धिः

अर्धर्चः- इत्यत्र ऋचः अर्धमिति लौकिकविग्रहे ऋच् + ङस् अर्ध + सु इत्यलौकिकविग्रहे ''अर्धं नपुंसकम्'' इति सूत्रेण समासे ''ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'' इति सूत्रेण समासान्त अ-प्रत्यये, अर्ध इत्यस्योपसर्जनसञ्ज्ञायां पूर्व प्रयोगे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि, अर्ध ऋच् + अ इति जाते ''आदगुणः'' इति सूत्रेण गुणे, रपरत्वे ''अर्धर्चादयः पुंसि'' इति सूत्रेण पुंस्त्वे स्वादिकार्ये अर्धर्चः इति रूपं निष्पन्नम्।

एवमेव विष्णोः पूः इत्यस्मिन् विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासे प्रकृतसूत्रेण समासान्त अ-प्रत्यये नपुंसकलिङ्गे प्रथमैकवचने विष्णुपुरम् आदीनि रूपाणि निष्पन्नानि भवन्ति।

994. **अक्ष्णोऽदर्शनादिति**- दृश्यते अनेन इति दर्शनं चक्षुः। न दर्शनम् अदर्शनम् अर्थाद् अचक्षुवाचकः। अतः अचक्षुपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात् समासान्तः।

995. **उपसर्गादिति**- उपसर्गपूर्वकाद् अध्वन्शब्दात् समासान्तः अच्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। यथा- प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः।

996. **न पूजनादिति**- पूजनार्थकशब्दात् परे यो शब्दः तदन्तात् समासान्तप्रत्ययः न स्यादिति सूत्रार्थः। यथा-सुराजा।

रूपसिद्धिः

गवाक्षः - गवाम् अक्षीव इति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषसमासे ''अक्ष्णोऽदर्शनात्'' इति सूत्रेण अच्प्रत्यये, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सुपो लुकि, गो अक्षि + अ इति दशायां, भसञ्ज्ञायां, ''यस्येति च'' इति सूत्रेण इकारलोपे ''अवङ् स्फोटायनस्य'' इति सूत्रेण ओ इत्यस्य स्थाने अवङादेशे, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, स्वादिकार्ये, गवाक्षः इति रूपं निष्पन्नम्।

प्राध्वः - प्रगतः अध्वानमिति विग्रहे सु अध्वन् सु इत्यनयोः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे. इति वार्तिकेन समासे, प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि, ''उपसर्गादध्वनः'' इति अच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भसञ्ज्ञायां ''नस्तद्धिते'' इति टिलोपे, सवर्णदीर्घे सौ प्राध्वः इति रूपं निष्पद्यते।

सुराजा- सु शोभनो राजा इति विग्रहे सु राजन् + सु इत्यत्र ''कुगतिप्रादयः'' इति सूत्रेण समासे समासत्वात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुपो लुकि ''राजाहस्सखिभ्यष्टच्'' इति सूत्रेण ट्च्प्रत्यये प्राप्ते ''न पूजनात्'' इति सूत्रेण निषेधे स्वादिकार्ये सुराजा. इति रूपं सिद्धम्। एवमेव अति = पूज्यः राजा ''अतिराजा'' इति रूपस्य निष्पतिर्भवति।

इति समासान्ताः।

इति समासप्रकरणम्

अभ्यासार्थप्रश्नाः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः–

1. समासः भवति –

(क) पञ्चधा	(ख) चतुर्धा
(ग) द्विधा	(घ) त्रिधा

2. उपसर्जनसंज्ञा भवति –

(क) पञ्चमीनिर्दिष्टस्य पदस्य	(ख) प्रथमानिर्दिष्टस्य पदस्य
(ग) सप्तमीनिर्दिष्टपदस्य	(घ) द्वितीयानिर्दिष्टपदस्य

3. उपराजमित्यत्र येन सूत्रेण टच्प्रत्ययो भवति, तत् सूत्रमस्ति –

(क) अव्ययीभावे शरत्प्रभुतिभ्यः	(ख) अनश्च
(ग) नपुंसकादन्यतरस्याम्	(घ) झयः

4. "हरित्रातः" इत्यत्र येन सूत्रेण समासः भवति, तत् सूत्रमस्ति –

(क) कर्तृकरणे कृता बहुतम्	(ख) तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन
(ग) षष्ठी	(घ) पञ्चमी भयेन

5. 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रेण यस्मिन् प्रयोगे समासः भवति सः प्रयोगः अस्ति –

(क) घनश्यामः	(ख) पञ्चगवम्
(ग) नीलोत्पलम्	(घ) शाकप्रियः

6. 'अब्राह्मणः' इत्यत्र समासः अस्ति –

(क) नञ्तत्पुरुषः	(ख) अव्ययीभावः
(ग) द्वन्द्वः	(घ) बहुव्रीहिः

7. 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यस्मिन् सूत्रे चकारस्यार्थाः भवन्ति –

(क) चत्वारः	(ख) त्रयः
(ग) पञ्च	(घ) सप्त

8. 'व्यूढोरस्कः' इत्यत्र समासः भवति –

(क) तत्पुरुषः	(ख) द्वन्द्वः
(ग) अव्ययीभावः	(घ) बहुव्रीहिः

9. त्रिमूर्धः इत्यत्र षप्रत्ययः येन सूत्रेण भवति, तत् सूत्रमस्ति –

(क) द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः	(ख) अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः
(ग) उद्विम्यां काकुदस्य	(घ) सोऽपदादौ

10. शिवकेशवौ इत्यत्र येन सूत्रेण शिवशब्दस्य पूर्वप्रयोगः भवति, तत् सूत्रमस्ति –

(क) अजाद्यदन्तम्	(ख) अल्पाच्तरम्
(ग) द्वन्द्वे घि	(घ) राजदन्तादिषु परम्

लघुत्तरात्मकप्रश्नाः –

11. अव्ययं विभक्तीत्यादि सूत्रं पूरयत।
12. "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रस्यार्थं स्पष्टयत।
13. तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन इति सूत्रस्यार्थं विलिख्योदाहरणमपि लेख्यम्।
14. अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रस्योदाहरणानि लेख्यानि।
15. 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति सूत्रस्यार्थं स्पष्टयत।
16. द्वियमुनम् इत्यत्र समासः केन सूत्रेण भवति?
17. कृष्णश्रितः इत्यत्र समासविधायकं सूत्रं लिखत।

18. भूतबलिः इत्यत्र समासः केन सूत्रेण? लिखत।
19. चोरभयम् इत्यत्र विग्रहपदं विलिख्य समाससूत्रं लिखत।
20. पूर्वापरेत्यादिसूत्रेण विधीयमानः समासः कस्यापवादः?
21. संख्यापूर्वः समासो भवति –
22. भेदकं भेद्येन समासः केन सूत्रेण भवति?
23. 'प्राचार्यः' इत्यत्र केन समासः?
24. 'कुम्भकारः' इत्यत्र कः समासः केन च भवति?
25. अनेकं प्रथमान्तम् अन्यस्य पदस्यार्थे कः समासः भवति?
26. चार्थाः कति सोदाहरणं लेखनीयाः।
27. कयोः चार्थयोः समासः भवति? लिखत।
28. ईशकृष्णौ इत्यत्र ईशस्य पूर्वप्रयोगः केन?
29. पाणिपादम् इत्यत्र द्वन्द्वसमासः कस्मिन्नर्थे भवति?
30. वाक्त्वचम् इत्यत्र 'टच्' विधायकं सूत्रं लिखत।

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

31. समासः कतिधा? सपरिभाषं सोदाहरणञ्च लिखत।
32. अव्ययीभावसमासस्य पाठ्यपुस्तकस्थ-उदाहरणानां सविग्रहं सारणी निर्मातव्या।
33. तत्पुरुष-समासस्य सोदाहरणं भेदान् वर्णयत।
34. पाठ्यपुस्तकसूत्राणाम् अर्थोदाहरणसहिता सारणी निर्मेया।
35. पञ्चसमासान् आधारीकृत्य 400 शब्देषु निबन्धं लिखत।